

2022 - 2032

TOBUVURE NI VOSA

Tabacakacaka ni Tangata Pasifika

Tobuvure ni Vosa

Na Tobuvure e dusimaka na vanua e vure tiko mai kina wai makare, ka tovure tikoga, ka sega ni maca, ka sa yaco me vurevure ni noda bula ena vei siga. Na yaca ni lalawa ni vosa vaka Pasifika "Tobuvure ni Vosa" e dusia tiko na tobu wai ka vure tiko mai kina na wai ena veisiga me sotavi kina na noda bula. Na tobu wai sa i koya na noda vei kominiti, vale ni lotu se noda vuvale na vanua e vure, ka drodro tiko mai kina na noda tovo vaka vanua kei na noda vosa me rawa ni keda bula marau ka tiko vinaka kina e Aotearoa. Na wai e dusia tale tikoga na wasawasa levu e keda bula kina, ka sa i koya talega oqori na gaunisala ka dau semati ira na tubuda kina noda vei delanivanua.

Published in August 2022
By the Ministry for Pacific Peoples

PO Box 833
Wellington
6140

www.mpp.govt.nz

Facing page photo:
Tom Noble Creative

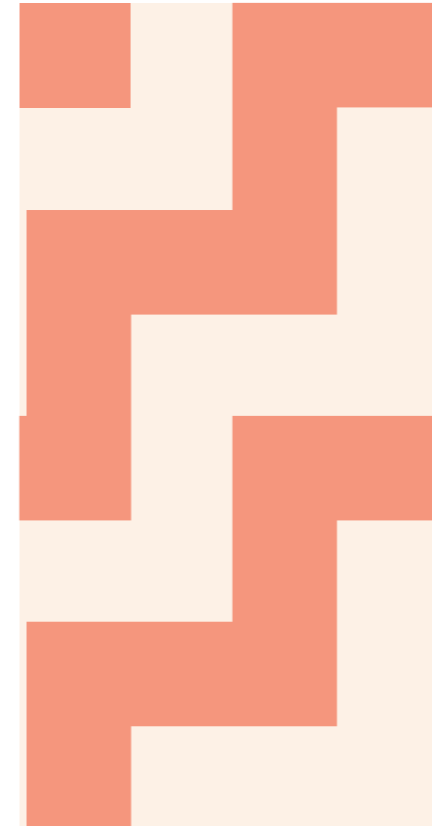

Tuvatuva ni vola

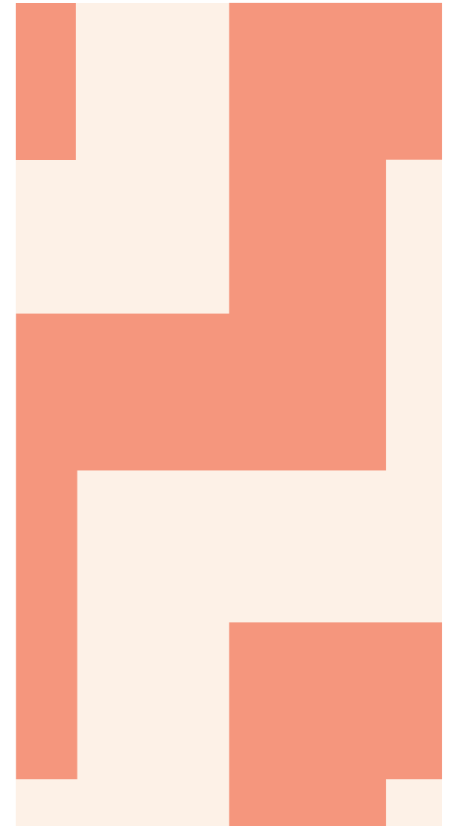
- 1 Tuvatuva ni vei Vosa ni Pasifika e Aotearoa Niu Siladi
- 4 Lewe Ni Tukutuku
- 7 Nodra Vosa na Minisita
- 11 Nodra Vosa Na Vunivola Tudei Ena Veika Baleti ira na Lewe ni Vanua ena Pasifika
- 12 Na i Vaka Macala
- 15 Rai-Yawa: Ni Bula na dui Vosa ni Pasifika ena Sautu ko Aotearoa
- 16 Te Tiriti o Waitangi kei na i Tuvatuva ni Vosa ni Pasifika

- 30 Tolu na Yavu ni Navunavuci me toroi cake na vaka yagataki ni dui Vosa ni Pasifika e Aotearoa
- 31 Tolu na Yavu-Dei me Vukei ni [kena] Tuvanaki na Vei-Ka e sa Tu mai
- 33 Tuvanaki vaka tabakidua na dui Mata Vosa
- 34 Vei-Ka Tuvanaki
- 36 Vei-Ka Tuvanaki ni Dui Vosa ni Pasifika Komuniti
- 38 Rawati na Veisau ena Cakacaka

- 50 Sema ki na Tuvatuva Namaki
- 52 Vakayagataki, Dikevi kei na kena Ilovi
- 53 Semati 1: Tuvatuva nei UNESCO
- 54 Semati 2: Curu oira na Vulica e Rua na Vosa, Vakayagataka, kei na vaka Vulici ni so tale na dui Vosa ni Pasifika
- 63 Semati 3: Tiki ni kena Vaka Bulabulataki na Vosa
- 64 Semati 4: Tuvanaki ni dui Vosa ni Pasifika
- 66 Lavelave ni Vola Tukutuku

- 17 Na i Tukutuku Maroroi Baleta na vei Vosa ni Pasifika e Aotearoa
- 19 Tatao ki na Vakayagataki ni Vosa kei na kena Maroroi
- 22 Na noda i Tavi kei na Veiwekani kei ira na dui Komuniti ni Pasifika
- 25 Taqomaki na Vosa ni Lewe-ni-Vanua e Dodonu ni Tamata yadua
- 26 Tutaka na Vosa ni Lewe-ni-Vanua me koto ravita na veika e dusia na Veiveisau ni Draki
- 28 Tuvatuva ni dui Vosa ni Pasifika e Aotearoa Niu Siladi: Tuvatuva ni dui Vosa ni Pasifika na Rai-yawa ni 10 na yabaki

- 38 Yavu ni Navunavuci 1: Vaka deitaki na Yaga ni dui Vosa ni Pasifika e Aotearoa raraba
- 40 Yavu ni Navunavuci 2: Vaka Qaqacotaki na Sala kei na Vurevure ni ka me Vulici na dui Vosa ni Pasifika kei na kena vaka Vulici na dui Vosa ni Pasifika
- 42 Yavu ni Navunavuci 3: Tauyavutaki na vei vanua ni Vosa ni Pasifika me vaka yagataki wasoma kei na vuqa tale na buturara
- 45 Pasifika komuniti kei na tuvanaki ni dui vosa
- 46 Vosa Vaka Viti

Na Vosa Taumada ni Minisita

**Hon Aupito Toeolesulusulu Tofae Su'a
William Sio – Minister for Pacific Peoples**

Oira na noqu matua ni Pasifika era dau wasea,

“E lē falala fua lā’au o le vao, e māfua ona falala
ona o le agi o le matagi”. (Gagana Samoa)

Na vunikau e loma ni veikaubula e ra sega
no toso vaka-i-loa, era toso ga baleta na cagi.

Mai na 1970, au raici ira e levu na dau tutaka na dui vosa ni Pasifika ena nodra tudei tu ga ena nodra bolea ka takosova na cagi vakaivua ni vuravura ni vosa vaka-Peritania, ka ra rawata kina me tauyavu edua na sala ni dui vosa ni Pasifika kei na i tovo me rawa ni tosoi ka bula tiko e Aotearoa Niu Siladi. E sega ni tarova na veika vaka koloni se na i le me vakaliuci na Vosa vaka-Peritania me ra rawa-ka kina, [ia] oira na tutaka mai na dui Vosa ni Pasifika era taura matua toka na nodra vakabauta ni Vosa ni Pasifika kei na kena i tovo e vakadeitaki ni noda tiko bulabula. E ra kila vinaka, ni bula na noda dui Vosa ni Pasifika kei na noda i tovo, ena toso vinaka na noda dui komuniti, ka vanua vinaka sara kina ko Aotearoa vei keda kece sara.

Ena noqu dikevi ira na tutaka mai, au nanumi: Mama Tupou Manapori mai na Hillary College ena nona dau tu voli ni oti na gauna ni vuli me solia sobu na nona vosa kei na kila-ka ni nona vanua vei ira na gonevuli ni Kuki Airani; Mama Mere Tapaeru Tereora a tauyavutaka na i matai ni Punanga o Te Reo nodra porokaramu ni muri-vuli na lalai ni Kuki Airani; le Afioga ia Tofaeono Tanuvasa Tavale QSM ka a rawata me dolavi na sala ki na Gagana Samoa ena nona tauyavutaka na veika ni vosa ka liutaka na matai ni Macawa ni Vosa vaka-Samoa e Aotearoa raraba ka ratou veitomanai mai kina na New Zealand Human Rights Commission kei na Retio ni Samoa e Okoladi; kei ira na qasenivuli kei ira na veiliutaki ena komuniti ka era tutaka na matai ni vagahau Niue bilingual unit ka a tauyavu ena 2021 e na Favona Primary School. E solia na vei vakadeitaki na veika vakavotukana e sa yaco oqo, me noda yavudei, ka yaga me keda kuria na kena tarai cake tiko.

E dua na i vakaraitaki ririko e kune mai ena vica na uma yabaki sa oti – Na Vosa ni dui Pasifika esa lutu sara tiko, ka levu e sa leqataki ni ra na rawa ni boko sara yani vakadua. Ia, e keda sega ni tu taudua ena sala oqo, ka keda duavata kei na dui vei mata vosa ni Lewe-ni-Vanua e vuravura, ka oka kina na Tangata Whenua e Aotearoa era sa vaka kila tiko na i sala ni yali oqo kei na nuinui ni nodra liutaka na nodra vosa. O rau na rua oqo, Maori kei na Pasifika e vaka na uciwai-tali, ka e drodro sobu yani ki Te-Moana-Nui-a-Kiwa ka semaki keda vata

vaka mata-tamata na Wasawasa karakarawa levu ni Pasifika kei na noda veiwekani | whakapapa, na i tovo, yau – mareqeti, vakabauta, vosa kei na i tovo. Na i sema oqo e toso tiko ga na kena tubu ka qaqaco tiko na sema oqo ena gauna era mai sota kina oira noda vuvale/aiga kei na toso cake ni wiliwili nodra na i solisoli e tiko vei ira na i sema ni Maori kei na Pasifika whakapapa kei na veika maroro e soli sobu mai. Oqo na yavu-tu ka noda kaukauwa e keda rawa ni solia yani ki vuravura.

E keda rai vei ira na Māori whānau ka era tiko ena vaka tagedege e cake e vuravura ena nodra tutaka na vakabulabulataki ni nodra vosa, ka keda saga me keda sala kei ira, vuli mai vei ira, ka vaka yacora noda i tavi me ra vukei ena nodra sasaga me bula na vosa vaka-Maori.

Ko Aotearoa Niu Siladi e kilai tu ni dua na matanitu ena Pasifika, ka vaka tikotiko kina edua na wiliwili levu ni Pasifika e vuravura – oqo e lako vata mai kei na i tavi ni nodra taqomaki kei na kena tosoi-cake na vosa ni dui vei komuniti ni Pasifika.

Na Tuvatuva ni vei Vosa ni Pasifika e Aotearoa Niu Siladi 2022 – 2032 e matai sara ga e Aotearoa, ka taura na rai-balavu me tutaki kina na kena vukei na dui vosa ni Pasifika ena vei tabana ni matanitu, komuniti kei ira na sema mai ena veika vaka bisinisi.

Na Tuvatuva ni vei Vosa ni Pasifika e Aotearoa Niu Siladi 2022 – 2032 e matai sara ga e Aotearoa, ka taura na rai-balavu me tutaki kina na kena vukei na dui vosa ni Pasifika ena vei tabana ni matanitu, komuniti kei ira na sema mai ena veika vaka bisinisi:

- 1. Vakadeitaki na yaga ni dui vosa ni Pasifika e Aotearoa;**
- 2. Vaka qaqacotaki na sala kei na vei-ka ni kena vulici na dui vosa ni Pasifika kei na vulici na dui vosa ni Pasifika; kei**
- 3. Tauyavutaki na buturara ni dui vosa ni Pasifika me vaka yagataki wasoma, ena vatavata tale eso.**

E keda sa raica mai, vakabibi na veika baleta na Covid-19, na dui vosa ni Pasifika e usutu levu ni tiko bulabula ni dui komuniti ni Pasifika. Na veika e laurai mai e dusia tiko ena gauna era dei vinaka kina oira na noda ena noda dui vosa, ka vaka kina na vosa vaka-Peritania, era na tudei na nodra bula ni vakasama, tovo, rawa-ka vaka vuli kei na bula vaka-i-lavo.

Au via vakadeitaka na totoka ni kena tutaki na tukutuku ni vei-gauna oqo me baleta na Tuvatuva ni Dui Vosa ni Pasifika e solia mai na Prime Minister, the Rt. Honourable Jacinda Ardern, Minisita ni Matanitu, Mata-ni-vei-Matanitu eso kei na vaka-i-lesilesi, kena-dau-vaka-vuku, dau-ni-vaka-didike, kei ira Lewe-Vanua ni Pasifika e Aotearoa, era vakaraitaka na yalo-dei, ka vakabibi vei ira na i Solisoli.

Au vaka caucataka na i talanoa ni vei-gauna ni Tuvatuva ni Dui Vosa ni Pasifika – me vakadeitaki Aotearoa Niu Siladi me vinaka cake sara mai ena veisivisivi e tu, na kila-ka kei na i tovo e kilai tani kina, ka dua na [matai ni] matanitu ni Pasifika.

Me keda rai yani ki na gauna e se bera mai, ka tu mai kina na cagi ni veisau me sotava na noda sasaga vata, tosoi cake, me keda laveti ena yalo-dei, ka vakatikori ena vanua e keda vei waseitaka kina ka vulica, vaka yagataka, vukea, tutaka, na noda dui vosa ni Pasifika kei na i tovo me bula tiko ena noda dui vuvale, komuniti kei na vei vanua ni cakacaka e Aotearoa Niu Siladi.

**Hon Aupito Toeolesulusulu Tofae Su'a
William Sio – Tabacakacaka ni Pasifika**

Nodra Vosa Na Vunivola Tudei ena Veika Baleti ira na Lewe ni Vanua ni Pasifika & Liuliu Levu, ni Veika Baleti ira na Lewe ni Vanua ni Pasifika

Au dau tutaka na dui vosa ni Pasifika, ka vaka taroga na vei tabana, me ciqomi na rawa-ka e sega tu ni kilai. Na usutu levu ni neitou Tabana me tubu tikoga na dui vosa ni Pasifika, na i tovo ni vanua kei na veika e kilai tani kina. Keitou vakadeitaka ni dei vinaka tiko ka maucokona na dui lewe ni vanua ni Pasifika kei na dui ka era kilai tani kina, ia na i tuvaki ni dui vosa ni Pasifika e ririkotaki ni rawa ni yali. Oqo na vuna e bibi me cakacakataki sara vakalevu ena gauna oqo mai na gauna sa oti.

Ni keda solia noda i gu ni tutaka na noda vosa, e keda vakarautaki keda ena gauna se bera mai. Ni keda susugi ira cake na i tabagone me ra dei ena nodra dui vosa ni Pasifika, ena vakarautaki ira vinaka ena rawa-ka vaka vuli kei na nodra cakacaka. Oqo ena vukei ira sara, ena tuvaki ni vakasama kei na bulabula vaka-yago ka vakadeitaki ni veika era kilai tani kina kei na tiko bulabula.

Na veivuke vaka-i-lavo ni Matanitu ki na dui vosa ni Pasifika e mai rawa kina me keda tosoya tiko na cakacaka me tutaki kina na noda nuinui ni dui komuniti ni Pasifika, me vaka a soqoni ena navunavuci ni rai-yawa ni ripote ni Pasifika Aotearoa Lalanga Fou. E vakadeitaki na kena rawati na noda i gu e sega ni ka rawarawa ka, oqo e sega ni tiko ga vei dua se na i soqosoqo na i sau ni taro, e ka bibi sara me keda cakacaka vata vakatabakidua.

Na Duavata-ni-Matanitu ena Tuvatuva ni Tiko-Bulabula e dua na i tuvaki ni kena tokoni na cakacaka vata oqo. E na vaka qaqacotaka na vei liutaki ena vei tabana ni matanitu ka vakadeitaka na veivuke e soli me vukea na dui komuniti ni Pasifika. Oqo e oka kina na i moimoi ni solia noda i gu ni tutaka ka vakadeitaka na dui vosa ni Pasifika, ni oqo na i vakadei ni tiko-bulabula ni Pasifika, ka teivaka

na sautu ena gauna e se bera mai.

Na Tuvatuva ni vei Vosa ni Pasifika 2022 – 2032 e solia na yavu-tu me maqosa na tuvanaki ni kena cicivaki kei na veika e caka ena dui komuniti ni Pasifika ka vaka kina na matanitu ka me keda cakacaka vata me tuvanaki na i moimoi e vei rauti kei na komuniti me tutaka na i wali e taqomaka ka vaka bulabulataka na nodra dui vosa. Na maqosa ni noda cakacaka vata na dui komuniti, ena vakaraitaka mai na rawa-ka vinaka, ka votu mai kina na rai-yawa, ni sa bula vinaka na vei vosa ni Pasifika ena vaka deitaka na sautu kei Aotearoa.

Au via solia na noqu vakavinavinaka vei kemuni kece sara ka tutaka tiko vaka levu se vaka lailai, na kena tosoi na noda dui vosa ena vei siga – se ko marama-tina ka susugi ira tiko na gone kei na nodra vosa, ko se gone ka vakavulica tiko na vosa ena mona-livaliva, na nomu tutu vaka-cakacaka mo vakauta wavoki na veika me baleta na Macawa ni vei Vosa ni Pasifika, na matua e tubu-ni-gone dau vakarorogo ena retio ena vosa ni Pasifika – keimami raica na veika ko ni cakava, ka vaka muduo ena yalo ni vaka rokoroko. Ko ni tudei tiko ena nomuni sasaga, ka sa neimami nuinui ni na vaka-caucautaki na nomuni qaravi-tavi ena vei vuke e donu ena vei yabaki se bera mai.

**Ma lo'u fa'aaloalo lava,
Laulu Mac Leuanae**

**Laulu Mac Leuanae –
Na Vunivola Tudei ena Veika Baleti
ira na Lewe ni Vanua ni Pasifika &
Liuliu Levu, ni Veika Baleti ira na
Lewe ni Vanua ni Pasifika**

E sui faiga, ae tumau le fa'avae.
(Gagana Samoa)

Ena yabaki 2018, a tekivuna na Tabana ni Matanitu na vei talanoa ena loma ni yabaki dua vata kei ira na dui komuniti ni Pasifika, ka totolo na kena vakadeitaki ni dui vosa e yavu-tu ni tiko bulabula nodra na mata-tamata ni Pasifika.

Vakamacala taumada

“Ke lava te lau o te Kupega te lau mua ma te lau muli, ke naunau ma galulue fakatahi” (te gagana Tokelau)

“E gadrevi me tu donu ko ira na liutaka tiko na cakacaka-vata oqo me rawa kina ni ra tagavi na qele-ika ki na lawa.”

Ena Tokelau, na i vakarau ni qoli e vaka yagataki na *kupega* (na lawa), na i vakaro me cakacaka vata vaka voleka mai vei ira na tu ena yasana ruarua ni lawa me ra toboki kina na qele-ika. Vei-kauyaki-ni-tukutuku kei na cakacaka-vata e vakadeitaka ni na levu sara na ika e rawa ka, qai vukea sara na kana ni koro. Rogoca, vulica kei na rogoci ni vosa ena noda dui vosa ni vanua e vukei keda, me vaka na ika mai na wasawasa, solia vei keda na kaukauwa, bula vinaka, na-i-gu e yaga vei keda me sautu kina na noda bula. Na kena maroroi ka vaka bulabulataki na dui vosa ni Pasifika, me keda cakacakataka vata na kupega ka bulia kina na tuvaki donu me levu sara na ka e rawa.

E tiko na i vola tukutuku ni gauna balavu sara me baleta na dui komuniti ni Pasifika kei ira na dau taqomaka na vosa ena nodra vukea na kena tosoi na vakanananu, vakasamataki ni veika, kei na kena kune totolo na i wali me cakacakataka na *kupega* me maroroi na dui vosa ni Pasifika. Na i lakolako oqo e vukea vaka levu na nodra sasaga na Tangata Whenua ka rawa kina na nodra taqomaka ka tutaka na te reo Maori e Aotearoa. Na Tuvatuva oqo e vukea na kena tutaki na nodra kau vata mai oira era sasaga me maroroi ka vaka bulabulataki na dui vosa ni Pasifika, kei na dikevi vinaka me taucoko tiko na kena vaka-moici vata na *kupega* - vei-kauyaki-ni-tukutuku, cakacaka-vata, kei na vukei ni nodra sasaga me vakadeitaki ni levu sara na ka ena rawa

Bula vinaka na dui Vosa ni Pasifika e vaka deitaka na sautu kei Aotearoa

Na tukutuku ni gauna sa oti ni vei vaka-kolonitaki e Aotearoa e biliraka na i talanoa ni ko ira na Maori kei na Pasifika komuniti e yaga me ra vakayagataka na vosa vaka-Peritania me ra rawa-ka kina.

Na vakabauta oqo e curusese, ka vaka saurarataki na mata-tamata ni Maori kei na Pasifika me gole tu ena buturara e sega ni ciqomi se mareqeti kina na nodra dui vosa.

Oqo e vakavuna na kena toro sobu sara vakasivia na vaka yagataki ni dui vosa e Aotearoa. Ia, oira na Maori tangata whenua era sa vorata na i talanoa oqo ka liutaka na nodra saga me vaka bulabulataki na nodra vosa ka era sa vaka liuci tu e vuravura nikua. E levu na dui komuniti ni Pasifika era sa muria tiko na sala oqo ena veika me baleta nodra vosa. Era sa tukuna tiko edua na talanoa vou ni rawa-ka – ni sa bula na nodra vosa ena kena ravi yani ena te reo Maori, e na bula na dui komuniti, ka sautu ko Aotearoa.

Na kena vukei na dui vosa ni tangata o te Moananui-a-Kiwa (ka oka eke ko ira na tangata whenua kei wa te reo Maori) e taqomaka na tiko bulabula kei na i tovo ni vanua, ka bulia cake na komuniti e bula-sautu, vuli torocake, ka mata-tamata rawa-ka. Oqo e ka bibi sara vei ira na i solisoli, tabagone, baleta ni taqomaki na nodra dui vosa ni vanua ka vukei ira ena nodra va-kila ni ra lomani ka karoni, gumatua, kei na yalodei

Kevaka era cibitaki Aotearoa ko ira na noda i solisoli ni era sa wili e vanua oqo, sa dodonu ga vei Aotearoa me mareqeta na nodra dui vosa, tovo ni vanua, kei na ka era kilai tani kina.

Na i vakadinadina e vakadeitaka ni kena vukei me tubu na dui vosa ni Pasifika ena rua kei na vica vata na dui vosa:

- laveti cake na rawa-ka vaka vuli, oka kina na wiliwili ni vuli torocake, ka sega ni vaka-i-yala na nomu na rawa-ka ena vuli;
- tosoya cake na veika vaka cakacaka kei kena rawati na i sau.
- tauyavu na i sema ni yavu-tu ka vukea na tiko-bulabula kei na taqomaki ni bula ni vakasama kei na yago.
- vakadei taki iko ena nomu rawa-ka, yalodei, veika ko kilai tani kina ka vukea na tudei ni tu vei maliwai kei na cokovata; kei
- tosoya cake na i wiliwili ni mata-tamata e tu nodra kila-ka kei na rawa-ka kei na toso vinaka ni mata-cakacaka, ena vukea sara na bula vaka i lavo e Aotearoa.¹

Na sautu ni te reo Maori kei na noda dui vosa ni Pasifika e semati ki na sautu, tiko-bulabula, kei na rawa-ka me baleti Aotearoa raraba. Me keda vaka caucataka na i tutu rokovi ni te reo Maori ka taqomaka na vei mata-vosa ni dui lewe ni vanua ni Pasifika, me vaka na noda rawa-ka ni kumuni vata me bula e vakatabaki dua tiko kina.

RAI-YAWA - NI BULA NA DUI VOSA NI PASIFIKA ENA SAUTU KO AOTEAROA

YAVU NI NAVUNAVUCI

Vaka-deitaka na Yaga ni vei Vosa ni Pasifika e Aotearoa raraba

Vaka-qaqacotaka na Sala kei na Ka e Gadrevi me baleta na Vulici ni vei Vosa ni Pasifika

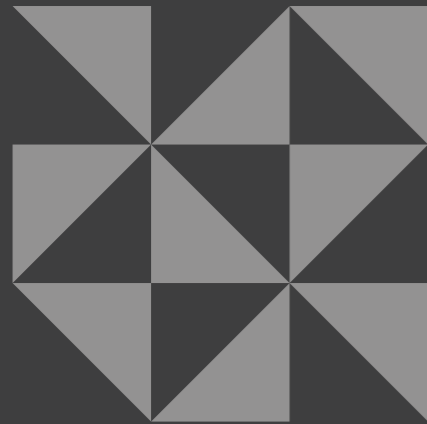

Tauyavutaki na vanua ni vei Vosa ni Pasifika me rawa ni Vakayagataki wasoma, ena levu tale na Buturara

Te Tiriti o Waitangi kei na Tobuvure ni Vosa

“E kore au e ngaro; te kākano i ruia mai i Rangiatea” (te reo Māori)

Au na sega ni yali; na sore ni kau a tea mai ko Rangiatea.

Na whakapapa, ka vaka-yalo, tovo vaka-vanua, kei na i sema ni nodra vei volekati tu ko ira na Maori kei na mata-tamata ni Pasifika, oka kina Te Tiriti o Waitangi me vaka oqo e toka kina na yavu-ni-vaka-vulewa e semati rau vata, me vaka na takia - drua ka tautauvata kei na dau soko vei ira ena Pasifika. Na qaqaco ni i sema oqo e vukea sara na noda sokota yani na wasawasa e tu mai.

Mata-tamata ni Pasifika e dei ka maucokona tu na vei wekani kei na tangata whenua

Maori era tangata whenua e Aotearoa, ka titobu sara na tete ni nodra i sema yani e Osenia. Maori kei na mata-tamata ni Pasifika e tu na kedra i vola tukutuku ni gauna sa oti, ena nodra dau soko-wasa, vakaqara vanua, vakavurea eso na ka vou yaga ka takosova na te Moana-nui-a-Kiwa ena nodra vakasaqara na vanua vou. Ena loma ni udolu na yabaki, era biu vanua mai Hawaiki-nui, Hawaiki-roa, kei Hawaiki-pamamao. Maori kei dui Pasifika komuniti era duavata ena nodra kilai ni ra tangata o te Moana-nui-a-Kiwa. Na nodra i vakarau vaka-vanua, veika yaga ka mareqeti, vakabauta, kei na dui vosa e dusia na sala esa takosovi ena vuqa na gauna.

Na whakapapa (tuakana-teina) na i sema Na whakapapa (tuakana-teina) ni vei wekani e vukea na vakaraitaki ni noda sema yani vei ira na noda ena gauna sa oti – na ka e semati keda, mai na ka e tawasei keda – e na loma ni noda komuniti ruarua oqo kei na gauna se bera mai. Na i vau ni gauna-sa-oti oqo e sa mai vaka qaqacotaki tale ni sa tubu cake tiko na wiliwili ni dui mata-tamata ni Pasifika ka tiko kina na whakapapa ki na iwi o Aotearoa

Dokai na i naki ni Te Tiriti kei na vei tokoni ni dui Pasifika Komuniti

Na Tuvatuva oqo, kei na vei domo e toka e loma, e doka na Te Tiriti ka ciqoma na veika a yaco ena gauna ni koloni e Aotearoa, oka kina na vei vaka duiduitaki vaka-lawa kei na lewa ka mai vakavuna na kena tadre na vakayagataki kei na tu vinaka ni te reo Maori kei na dui vosa ni Pasifika.

Na veika vaka koloni e vakarota na vakananau ni vosa vaka-Peritania e rawa kina na rawa-ka kei na sautu ka, tikina oqo, na dui vosa ni matai ni mata-tamata kei na vosa era solia sobu mai na qase e liu esa sega ni vakayagataki se soli sobu yani, baleta ni ko ira e Niu Siladi era sega ni doka na tikina oqo. Sa vakavuna kina me toso tikoga na mavoa ni vei vaka duiduitaki ni vosa vei ira na tabagone ni Maori kei na Pasifika

Te Tiriti e tu kina na yavu-tu me rawa ni wali na leqa ni vei vaka duiduitaki vei ira na Maori komuniti kei na kena sagai na vei vaka meautaki me rawa kina na vakavakarau kei na veika e rawa ni caka. Na mavoa e a yaco vei ira na Maori komuniti e vaka-vu-leqa sara ka keda mai vaka kila na revurevu oya ena dui komuniti ni Pasifika, ka vaka kina na sasaga-vinaka me rawa ni wali. E dua na logo tai ua logo uta ena vosa vaka-i-balebale vaka Gagana Samoa e tukuna tiko na noda i tavi vei ira tale eso. E noda i tavi vata na manaaki se na vei vuke yani vei ira. Oya na vuna, na sasaga me vaka bulabulataki ni e tiko ena Tuvatuva oqo e vakarautaki me rawa kina na manaaki, vuli mai kina, tutaka, kei na kena laveti tikoga na kena tosoi na vaka bulabulataki ni vosa ni tangata whenua kei na te reo Maori.

Tukutuku ni Gauna Sa Oti ena Vosa ni vei Pasifika e Aotearoa

“Kua tupu, kua aka. Kua toro te papa I Aviki” (te reo Māori Kūki ‘Āirani)

Esa kadre, vakawakana, kei na yavu-dei ni Avaiki esa tete.

Na dui komuniti ni Pasifika era a liutaka na kena taqomaki na nodra dui vosa mai na matai ni gauna ni curu-vanua ki Aotearoa.

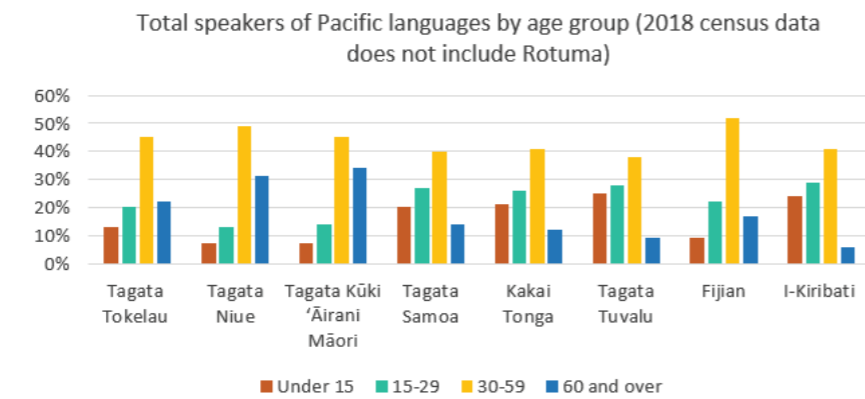
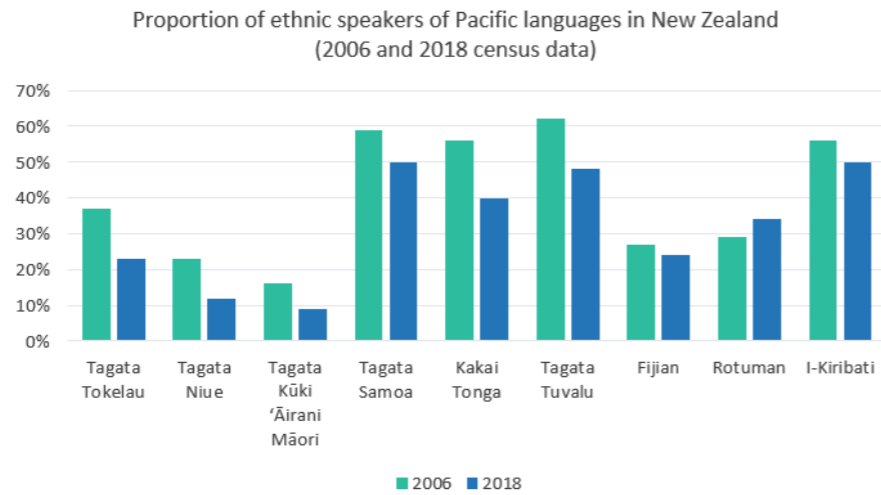
E kune mai ena nodra i gu, na tauyavu ni vanua ni muri-vuli ni Pasifika, kei na rawa ni vulici e koronivuli, na vei dui vanua ni retio, veika e volai, marautaki na dui vei cakacaka ni liga ni Pasifika kei na kena vakaraitaki na dui uku kei na meke ni vanua, kei na vei soqosoqo era dau vei vaka vulici tu e Aotearoa. E keda raica talega na kena wasei na dui vosa ka marautaki ena dui vakarau vaka vanua e vale-ni-lotu ena gauna ni nodra Siga Tabu na gone, kei na Fakame, ena vei cakacaka ni liga vei ira na kena dau ni tali, tivaivai, caka ni masi, kei na vakarau ni qoli kei na tara na takia. Na toso i liu ni vei vaka vulici, vuli, kei na vaka torocaketaki ni vei vosa ni Pasifika kei na i tovo vaka vanua e vakatabaki dua na kena rawa mai na veitokoni momona mai na dui komuniti ni Pasifika.

Na dui vosa ni Pasifika e coqai vakalevu ena dua ga na mata-vosa e Aotearoa, kei na vosa vaka-Peritania e sa kune ni liutaka sara tiko ga na buturara ka a dau vakatokai me yavu-dei ni vaka yagataki ni vei vosa ni Pasifika, me vaka e vale kei na vale-ni-lotu. Ni toso tikoga na vaka yagataki ni dui vosa ni Pasifika e Aotearoa Niu Siladi, e kune ni sa yaco toka ga ena buturara e sega ni ka ni lewe levu.

Na yalani ni kena yaga na vei vosa ni Pasifika e taudaku ni buturara sa laki vakavuna me toso sobu na wiliwili ni naba vei ira era rawa ni vakayagataka na nodra vosa ni Pasifika ka takosova sara tu ga na vei yabaki ni bula ni mata-tamata kei na dui vosa. Na toso sobu oqo e dusimaka tiko na yali ni kila-ka ni Pasifika, tukutuku ni gauna sa oti, kei na i sema vaka-kawa-bula.

Na United Nations Education, Scientific and Cultural Organisation (UNESCO) e sa tuvanaka e vica na vei vosa ni Pasifika, wili kina na te Gagana Tokelau, vagahau Niue, te reo Māori Kūki ‘Āirani, kei na te gana Tuvalu, ni sa rawa ni seavu, ka tiko ena tagede e ririko taki sara. E kena i balebale na vosa esa vakayagataka ga na i tubutubu se tukadra l tubudra na gone, e nodra vale. E levu vei ira na i wiliwili ni vanua era sucu e Niu Siladi, ka veisotari kei na vosa esa yali e vei dui [mata-tamata ni] Pasifika. Semati 1 e vakarautaka eso na ka me vakamacalataki raraba kina na moimoi ni kena tuvanaki mai vei ratou na UNESCO.

Na tiki ni kedra levu, ke vakadodonu e loma, mai na 15 lako sobu, ka e rawa ani vosa ena nodra dui vosa ni nodra vanua ena dui wase mata-tamata ni Pasifika e sa lailai sobu ki na 16%.

Ni oti mai 15 na yabaki, e sa kune ni toro sobu sara vakalevu na wiliwili vei ira na rawa ni vosa ena vei vosa ni Pasifika, ka vaka kila sara ko Tonga na torosobu levu duadua oqo. Ena gauna e tikitiki kina oira na rawata na vosa ni vei Pasifika ena nodra dui yabaki, na veika vaka fika e vaka vu loma leqa sara, ni so na na i wase e 7% vei ira era tiko ena yabaki 15 e ra rawa ni vosa ena nodra vosa.

Na tiki ni kedra levu, ke vakadodonu e loma, mai na 15 lako sobu, ka e rawa ani vosa ena nodra dui vosa ni nodra vanua ena dui wase mata-tamata ni Pasifika e sa lailai sobu ki na 16%. Na leqa e kune mai ena lailai ni wiliwili ni

mata-tamata e rawa ni vosa ena nodra dui vosa e dusia na kena gadrevi me kune eso na vakanananu vou me vaka kusakusataki na tosoi cake na dui tovo ni dui vanua, veimaliwai, kei na veika e vukea na veika vaka-i-lavo ena yaga ni vosa ni vei Pasifika. Sa gadrevi na cakacaka vata, kevaka me yaco na gagadre oqo, e vinakati na dui vei tabana me ra tutaka vata na kena navunavuci kei na usutu ni lewe ni tuvatuva e vei ganiti kei na veitokoni ni veivuke me vaka bulabulataki kina kei na kena maroroi.

Tatao ki na Vakayagataki ni Vosa kei na kena Maroroi

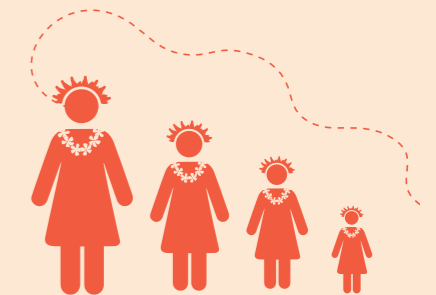
Ena gauna ni neitou veisiko, era a vakaraitaka mai na dui komuniti ni Pasifika na tatao sa biu yani oqo ka a vakavuna na kena toro sobu na vosa ni vei Pasifika e Aotearoa raraba:

Na kena nanumi ni vosa vaka-Peritania e vosa ni rawa-ka

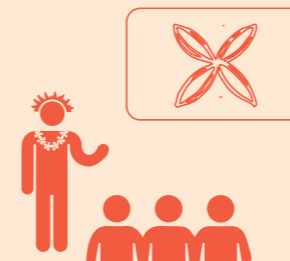
Vaka-liuci na vosa vaka-Peritania

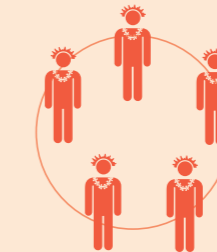
Raici sobu na yaga ni vei Vosa ni Pasifika

Lutu sobu na wiliwili ni kena soli yani ena dui taba-tamata

Na dredre e sotavi me rawa ni sema mai kei na nodra vukei oira na tabagone me ra liutaka na kena vakavulici na vosa kei na vuli

Na dredre ni nodra semati vata ko ira era se gone kei ira na veiliutaki ena komuniti

Oca kei na wawale ena kena sagai me tauri matua na vosa ka lailai na veitokoni

Na sasaga ni dui komuniti e ra yavala ga ke tukuni yani, ka lailai na i gu ni tutaka na ka

E sega na na vanua ni sota me rawa ni vakayagataki kei na vulici ni dui vosa

Vaka kila na veiveisau ni mata vosa tale eso (i.e. levu ni vei vosavosa)

Na bibi ni veika vaka vuli ena kena vaka bulabulataki na dui vosa ni Pasifika

Na veika vaka Vuli e dau tutaka ka liutaka na i tukutuku ni curu-vanua ni tagata o te Moana nui-a-Kiwa ka sega ni vakaduiduitaki mai na vaka bulabulataki ni vosa. Era levu na vei qasenivuli totoka kei ira na vei liuliu era liutaka na dui vosa ni Pasifika ena vei vanua ni vuli, na tabana ni vuli raraba e dau biuta mai eso na tukutuku e dau galuvaki ka so e tukuni vakadodonu mai me baleta na vei vosa ni Pasifika ni sega so na kena yaga se mareqeti. Oqo e sega ni tarovi ira na vei komuniti ni Pasifika ka era solia nodra i gu ena nodra vakabauta na yaga ni veika vaka vuli me rawa ni vukea vaka levu na kena bula na vei vosa ni Pasifika.

Na kena tubu tiko ga na rawa-ka ena Kōhanga Reo, Kura Kaupapa Māori, kei na Wānanga e vakadei ni ka vinaka e tiko ena rua na vosa kei na kena vakarautaki me biu yani na vei vaka-vuli ni oqo e na yaga vei ira na lalai kei na tabagone vaka kina na nodra rawa-ka ena tabana ni vuli. Oqo e tomana ka na veivakauqeti ki na dui komuniti me tosoya na tauyavutaki ni bure ni vosa, kei na soli me ra tuberi me ra vulica, rua na vosa kei na tabana ni veituberi kei na vakavulici, kei na vosa ni Pasifika ena lesoni ni NCEA. Na i tuvaki maqosa ni rua na vosa kei na tuberi ni kena vulici kei na veisotari ni vakadeitaki kei na mareqeti na vosa ni Pasifika ena vei vatakata ni veika vaka-Peritania ka tosoya cake na veika vaka vuli e dolavi raraba kei na kena vukea na bula sautu e Aotearoa.

Semati 2 e vakaraitaka na levu ni wiliwili, kei na moimoi ni gonevuli era vulica na vosa ni Pasifika kei na kena vulici ena vosa ni Pasifika mai na yabaki 2000.

Na vei komuniti ni Pasifika e vakabauta dei ni tiko ena veika vaka vuli na kena rawa ni soli edua na veivuke levu me vukea na vaka bulabula taki ni vei vosa ni Pasifika.

Na noda i Tavi kei na Veiwekani kei ira na dui komuniti ni Pasifika

Aotearoa Niu Siladi e dua na matanitu ena Pasifika ka tiko na nona i tavi bibi me veitokoni ena vosa ni Pasifika. Oqo e vu mai ena kena kilai ka vakadeitaki raraba ena vola tukutuku ni gauna sa oti na veiwekani dredre e Aotearoa kei na dui vei Matanitu Te Moana-nui-ā-Kiwa.

“Solesolevaki sa i takele ni duavata”

Na Tuvatuva oqo e tokona e ciwa na vosa ni vanua ena Pasifika ka veidonui kei na tagede ni kena dikevi ka biu toka ena Semati 4. Oqo e okati kina na nodra vosa ni vanua mai:

Tokelau, Niue, kei Kuki Aurani

Mai na tutu ni yavu ni vakavulewa e Tokelau, Niue, kei na Kuki Airani Maori, na nodra vosa ni matai ni tamata e wili tu ena Yalava kei Niu Siladi. Vei ratou na tolu oqo, na wiliwili ni dui yanuyanu era sa wili tudei ka volai tu vakadua e Niu Siladi ka tu vei ira na dodonu taucoko ni curuvanua e Niu Siladi.

Na Yalava ni Matai-ni-Tamata kei na nodra dui vosa e taqomaki tu ena United Nations Declaration of the Rights of Indigenous Peoples (2010). Oqo e vaka deitaka na dodonu vei ira na matai-ni-tamata [ni nodra dui vanua] me vaka bulabulataki, vaka yagataki, taraicake, ka waseya yani na nodra i tukutuku ni gauna sa oti, dui vosa, na kena soli sobu yani vaka gusu eso na tukutuku ni gauna sa oti, na i vakarau ni rai, tuvaki ni volai ni mata-ni-vola kei na veika vaka i vola soqoni ka torocake era tabaki tu vei ira na mata-tamata era na qai muri mai. (Article 13).

Na wiliwili vei ira na dui lawalawa oqo e Aotearoa Niu Siladi e levu sara mai na kedra i wiliwili vei ira na se tiko ga mai na nodra dui vanua era cavutu mai kina, ka oqo e dina talega ena naba vei ira era rawa ni vosa ena nodra dui vosa. E voleka ni vaka-onotaki na kedra levu oira na Tagata Tokelau e Aotearoa Niu Siladi kei ira na tiko mai Tokelau, ka voleka ni vaka 18 naba na ni Tagata Niue, kei na levu sara mai na wili vaka-va ni Tangata Kūki 'Airani Māori.

Na i tovo ni vei vakavulici e Tokelau, Niue kei na Kuki Airani Maori era vaka yagataka nodra dui vosa ni vanua, ia e levu sara na wasewase ni veituberi e vaka-rautaki ena vosa vaka-Peritania mai na gauna era se gone sara kina. Na vola-tukutuku ni veika vaka naba vei ira era rawa ni veivosaki ena nodra vosa ni

dui vanua e sega ni so ni kilai, ia eso na ka e tu e vaka raitaka na levu ni wiliwili vei ira na vosa rawa e sa toro sobu sara tiko, e dina ga ni lailai cake mai vei ira na sa Tiko-tudei e Niu Siladi. Niue kei Kuki Airani e tiko ruarua na nodrau dui Language Commissions, ka vakarautaka na rawa ni cakacaka vata me raici kina eso na moimoi me vaka qaqaqotaki ka vakasotari na i gu me baleta na gadrevi totolo ni vaka bulabulataki ni vosa.

Samoa kei Tonga

Samoa e tiko tani ga e dua na i sema ni tukutuku ni gauna sa oti ni veiwekani kei Aotearoa Niu Siladi, ka okoya duadua ga na matanitu e tiko edua na Vei-Dinadinati ni Vei-Tokani kei Niu Siladi. A vakadeitaki na tikina oqo ena gauna a rawata kina ko Samoa, me matai ni matanitu e na Pasifika me taura na tu-galala ma ina dua na kaukauwa e vanua tani ena yabaki 1962. Na Vei-Dinadinati ni Vei-Tokani vei rau ko Samoa kei Aotearoa Niu Siladi e baleta na tutaki ni cakacaka vata, vei-tokani, kei na nodrau saga vata me rawati vinaka na sasaga ni toso ki liu vei ira na Tagata Samoa. Vosa e yaga vakalevu dina me rawa na tikina oqo.

E tiko talega edua na vola tukutuku ii sema ni veiwekani ena vei gauna sa oti vei rau ko Aotearoa Niu Siladi kei Tonga. Via tautauvata toka kei Tagata Samoa, Kakai Tonga era taura toka edua na wiliwili levu ni Pasifika e Aotearoa, Niu Siladi – ko rau oqo e voleka ni 50 na pasede ni nodra wiliwili mata-tamata era vakaitikotiko eke.

Gagana Samoa kei lea faka Tonga e rau matai ni vosa ena wiliwili ni mata-tamata ni Samoa kei Tonga. Mai vei ira na ciwa na dui vosa e vukei ena Tuvatuva oqo, eso na i wase e kaukauwa sara 'na-i-tikotiko' ni nodra dui vosa. E dina ni lailai sobu na vola tukutuku, e rairai

Photo: Gerardus Verspeek

tautauvata ga na kedra i wiliwili vei ira era kila na nodra vosa mai vanua kei ira na sa mai tu-tani-tu. Ia, oqo e sega ni rawa ni tauri dei me vaka na tarabi e vaka kilai tu ena dui matanitu ni vei yanuyanu me ra vaka muria na i moimoi ni vei vaka torocaketaki ni vuravura vaka valagi ka sema yani ena vosa vaka-Peritania me vaka oqo e kilai tani tu ni vosa ni vutu-ni-yau kei na rawa-ka vaka cakacaka kei na vuli. E Samoa, na digi ni vosa vaka-Peritania me i vakarau ni vei vaka vulici ni bera ni cava na vuli vei ira na tabagone ena Matai ni Tagede ni vuli e vaka luluqataka na nodra toso na tabagone me ra rawata vinaka na Gagana Samoa ni bera na kena biu mai na vosa vaka-Peritania, ka mai yaco me toso sobu na i vakarau ni vuli vosa. Sa vaka kina na kena toso cake tiko ga na gagadre ni matavuvale me ra vuli na gon ena vosa vaka-Peritania e Tonga ena vuku ga ni kena i tutu ni vosa [digitaki] e vuravura ka laki vakavuna kina na kena laki luluqa na i tuvaki ni yaga kei na kilatorocake ni lea faka Tonga e na vanua ko Tonga.²

Tuvalu, Rotuma, Viti, Kiribati

Ko ira na vei matanitu tale eso ka tokoni na nodra vosa ni dui vanua ena Tukutuku oqo e tiko talega na kedra i sema ni vola tukutuku ni gauna sa oti kei Aotearoa, ka kune ena so na kisi ni sega so ni vakadeitaki se qai kuri vou na kena toso ena gauna wale ga oqo. E tiko vei Tuvalu edua na i Vola-ni-Cakacakavata kei Aotearoa Niu Siladi ka tuvanaka toka e so na vei-tikina bibi ni tutaka-vata, ena gauna vata, ko Rotuma e vakarurugi vei Viti e sega ni tiko edua na veidinadinati vaka-i-vola kei Niu Siladi.

Ko Viti e dua na matanitu vaka koloni ka vakarurugi tu ki na matanitu ko Peritania me yacova na 1970. Ko Viti kei Niu Siladi e balavu sara na kedra i sema qaqaco, ka okati kina na i yau-mareqeti, qito, bisinisi, vei taqomaki, cakacaka-vata ena veika vaka palimedi, veisau ni draki, kei na COVID-19. E oka eke na i sema e tiki-rua ena veika ni veivoli kei na cakacakavata kei Aotearoa kei na nodrau veivuke me taraicake na veika ni sara-vanua, veitaqomaki ni mataivalu, tabana ni bula, kei na veika vaka vuli.

Ena loma ni bai ni vei-ka me baleta na Moici ni Veika ena Pasifika, ko Niu Siladi esa tosoya cake na nona veivuke me baleta na vukei ni kena taraicake ko Kiribati. Oqo e tiko kina na tuvatuva ni va na yabaki me vukei kina na bula vinaka, vuli vinaka, kei na nodra dei na wiliwili ni vanua e I-Kiribati (na tamata e Kiribati/ sema vaka-dra ki Kiribati).⁴

Mai na gauna a tu vakai koya ko Tuvalu ena veika vaka politiki ena loma ni 1970, a rawata vinaka na vosa vaka-Peritania e sa vakabibitaki sara. Na rawa ni vosa vaka-Peritania e gadrevi vakabibi ena veika me baleta na vola tukutuku ni vanua tani ka levu na gauna e vakayagataki me baleta na veika vaka bisinisi kei na navunavu ni Matanitu. E dina ni ko Tuvalu e nodra i tikootiko e levu era vosa ab ula Tuvalu mai vei ira na nodra e tu e vanua tani, na leqa ni veisau ni draki kei na vakaro e biu yani me ra toki-vanua ena rawa ni tokitaka na i le oqo vei ira na nodra esa tu e vanua tani.

E dina ni ko Viti e levu duadua na kena bure ni vosa vaka-Viti, na vosa vaka-Peritania sa vuki me vosa e tiko duadua e cake ena vanua oqo. Oqo e veicalati kei na kena soli tu ena Yavu-ni-vaka-Vulewa e Viti na i tutu e tautauvata ki na vosa vaka-Viti, Rotuma, ko ira na kawa

ni tamata cakacaka mai Idia (Kai Idia mai Viti) kei ira mai na yanuyanu ni Pasifika kei ira na koloni kei na vulagi” (Yavu-ni-Vakavulewa ni Matanitu ko Viti 2013, p.1).

E tiko na ririko kevaka e sega ni kuri tiko na vaka torocaketaki ni kena volai na veika vaka i vola, ena rawa ni vakavuna na seavu vakadua ni vosa vaka-Viti. Na veika-vaka-vuli e Viti kei Rotuma e vakayacori vakalevu sara ena vosa vaka-Peritania kei na tuvaki ni lawa-ka ni Matanitu e tarova na vakayagataki ni vosa vaka-Viti kei na faeg Rotuam ena so na buturara, me vaka e Palimedi

Te taetae ni Kiribati kei na vosa vaka-Peritania, erau vosa vakadeitaki kei Kiribati, e dina ga ni vosa vaka-Peritania e vakayagataki sara vakalevu e na koroturaga ko Tarawa. Ena 2010 era a voleka ni 95,000 na tamata tiko nodra yabaki ni bula mai na yabaki tolu lako cake mai Kiribati kei na sivia e 90% vei ira e rawa ni wilika ka vola na te taetae ni Kiribati. Na veivakavulici e tekivu e Vosa e vale, ia, na Vosa ni Vakaro lawa-ka e tuvanaka na nodra toso ki na vosa vaka-Peritania ena i ka tolu ni yabaki. Me vakataki Tuvalu, ko ira na wiliwili e namaki me yacovi vei ira na rawa ni vakayagataki na vosa era tiko ena nodra yanuyanu, the leqa ni veisau ni draki ena rawa ni veisautaka na veika oqo me wili yani vei ira na tu e vanua tani.

Taqomaki ni Vosa ni Matai-Tamata e dui nodra Dodonu

Ena ruku ni lawa ni vuravura (Article 27 of the International Covenant on Civil and Political Rights) and the Section 20 of the New Zealand Bill of Rights Act, e Aotearoa Niu Siladi e tiko kina na i tavi me vakayacori vei ira na tamata kei na nodra dui vosa ni oqo na dodonu e nodra na i wasewase vei ira e tiko era na kedra i wiliwili e Aotearoa Niu Siladi ka me kakua ni vakatabui na nodra dodonu me ra vakayagataki na nodra dui vosa.

Na Tikina e 29 kei na 30 ni United Nations Convention on the Rights of the Child e tuvanaka na bibi ni nona dodonu e dua na gone me tosoi na nona bulataka na i vakarau ni nona vanua me vukea na nona tiko bulabula. Na vei Tikina e vakadeitaka ni oira na i solisoli me galala ena nona rawa ni vakayagataki na nona vosa kei na veika vaka vuli nodra kece na i solisoli e dodonu me rokova na nodra dui veika era kilai tani kina ni nodra vanua, vosa, kei na i yau-mareqeti. Tikina 2 kei na 3 e vakadeitaka na nodra gagadre talei na i solisoli e donu me vakaliuci taumada ena veika kece, kei na gadrevi me ra bula galala mai na vei vakaduiduitaki, oka kina na veika ni nodra vosa

Image from Pacific Underground and Auckland Theatre Company's co-production of Dawn Raids by Oscar Kightley, 16 August – 3 September. Photo: Ross Brown.

Tutaka na Vosa ni dui Matai-ni-Mata-Tamata ena Veika me baleta na Veisau ni Draki

Draki veisau e dua vei ira na veika e rivarivabitaki ki na dui bula, taqomaki, kei na tiko bulabula ni dui mata-tamata ni Pasifika. Draki kei na ka ni veisau ririkotaki ena lauta na dui mata-tamata ni Pasifika ena nodra dui yau-mareqeti, tovo ni vanua, kei na dui vosa, ka vaka kina na veika e baleta na nodra i sema vaka-dra ena nodra dela-ni-soso, kei na nodra taqomaki. Vakabibi, na vei yanuyanu ka toka ga era na kedra cere me vaka mai Tokelau kei Tuvalu e ra sotava na dredre ni kena tawani kevaka e cala na tuvatuva cokovata e namaki me tarova na vakacaca levu ni veisau ni draki.

Ena vaka-nanau oqo, me keda cakacaka vaka kaukauwa me rawa ni keda sotava na noda i tavi e Aotearoa. Sega walega ni kena sagai me qaravi, ka me taqomaki ka vukea na tutaki na dui vosa ni Pasifika, tovo ni dui vanua kei na kena i vakarau

E dina ni sa noda i nuinui ni na bula vinaka tikoga na noda dui vei vanua ena Pasifika, e ka bibi me vaka ni ko Aotearoa edua na matanitu ena Pasifika, ka era vakaitikotiko kina edua na wiliwili levu ni mata-tamata ni Pasifika ka tubu tiko ga, ka vanua, e maroroj, tutaki, kei na sautu kina na dui vosa ni Pasifika kei na i tovo ni dui vanua.

Ka uka ma mea, ti uku aki e ulu (vagahau Niue)

Kevaka e dredre, me liu na ulumu – ena gauna e sotavi kina edua na tadre, tekivu rawa baleta na i kalawa lailai ki liu e vinaka sara mai na tu vakadua.

Tuvatuva ni dui Vosa ni Pasifika e Aotearoa Niu Siladi: Tuvatuva ni dui Vosa ni Pasifika na Rai-yawa ni 10 na yabaki

Ena 2018, ni oti mai edua na sotavata vakaiuvua kei ira e sivia na 2,500 na mata-tamata ni dui Pasifika kei na vei komuniti ena vei yasana raraba, na Tabana ni Mata-Tamata ni Pasifika a liutaka na kena tavoci na Lalanga Fou, ka tuvanaka na rai-yawa kei na tosotoso ki liu ni mata-tamata ni Pasifika e Aotearoa Niu Siladi. Na i matai ni takete ni Lalanga Fou oya na kena raici me daumaka tiko na dui vosa ni Pasifika, tovo ni dui vanua, kei na ka e dui kilai tani kina ena veika e mareqeti, kei na kena ciqomi me vaka ni oqo ka yaga vei Aotearoa Niu Siladi. Na kena rawati na takete oqo ena vukea vakalevu sara na dui vei takete eso ni Lalanga Fou: sautu ni dui komuniti ni Pasifika; tudei kei na bulabula ni dui mata-tamata ni Pasifika; kei na yalodei, daumaka tiko

kei tudeioira na tabagone ni Pasifika. Na Tuvatuva oqo e taura edua na i moimoi ka yavutaki ena kaukauwa, kei na veivuke e taucoko me baleta na dui vosa ni Pasifika e vatudei ni tiko bulabula ni Pasifika. E dina ni vakatabakidua na veika ena vosa, na Tuvatuva e vakadeitaka na i semati e sega ni rawa ni kau-laivi voi ira na dui vosa, tovo ni dui vanua, and veika e kilai tani kina, kei na i naki me vakalevu kei na toroicake ni dui vosa ni Pasifika ena kena vakadeitaki na tikina bibi e vakaitavitaki kina ena kena vukei na tiko bulabula ni Pasifika. Kenai balebale, ni sega soti na kena tukuni ena ulutaga, na Tuvatuva e baleta na dui vosa ni Pasifika, tovo ni dui vanua, kei na veika e keda dui kilai tani kina, ena kena kuri yani ki na dui vosa ni Pasifika.

Me vaka ga oira na noda qase e liu, na Tuvatuva oqo e taura edua na rai esa vakasamataki vaka vinaka, na tuvanaki vakamatau ni moimoi ena kena cakacakataki ni kupega (lawa ni qoli) ena veika me baleta na vosa ni Pasifika ena dui vei komuniti ni Pasifika, Matanitu, kei na dui mata-cakacaka e sega ni sema kei na matanitu. Na rai-yawa e matata kei na veika tuvanaki me vukea na kena tutaki ni vakakaukauwa kei na sala ni veitaratara vei ira na dui tu na nodra wasewase ni kabani, ka era na rawa ni biuta yani edua na toso me baleta na dui vosa ni Pasifika, toso vinaka ni komuniti ni Pasifika kei na sautu kei Aotearoa.

Tuvatuva ni dui Vosa ni Pasifika Rai-Yawa ni 10 na yabaki:

Bula vinaka ni dui vosa ni Pasifika e na taracake edua na Aotearoa sautu

Photo: Joseph Rejante, NZ Kiribati National Council event

Tolu na yavu ni navunavuci me vaka toroicaketaki kina na dui vosa ni Pasifika e Aotearoa

Vakadeitaki na Yaga ni Vosa ni Pasifika e Aotearoa raraba

E Aotearoa, na vakaliuci ni vosa vaka-Peritania, e kune ni mai vakaleqa na dui vosa ni vanua ni mai moica na tikina oqo me madigi ni kena rawa-ka. Oqo e sa mai vakavuna na veika e yaco ena dui vosa ni vei komuniti ni Pasifika kei na kena vakavuna sara na yali ni vei vosa raraba.

Me bulabula na vosa ni Pasifika, sa yaga me keda vukica na rai vei rau ruarua no mata-tamata ni Pasifika kei ira era sega ni Pasifika e Aotearoa me rawa kina ni kune na yaga me baleta na bulabula ni dui vosa ni Pasifika e vukea na tiko bulabula kei na rawa-ka.

Oqo e gadrevi kina na i kalawa me tarai cake kina na kila-ka me baleta na kena yaga na vei mataqali vosa ni Pasifika me baleta na bula, veika vaka-vuli kei na tiko bulabula kei na vakarautaki ni buturara e rawa ni rogoci, cavuti, kina na dui vosa, kilai ka taleitaki.

Vakaqacacotaki na Salatu kei na Veika e Vukea na vaka Vulici ni vei Vosa ni Pasifika kei na kena Vulici ena vei Vosa ni Pasifika

Ni sa torocake na yaga ni vei vosa ni Pasifika kei na levu ni tamata era vakasaqara me vukea na tosoi me vulici na nodra vosa, e ka bibi sara me vakarautaki ka tiko vinaka na kena rawa ni vulici na vosa ni Pasifika, ena vei tagede, me sotava na gagadre e tu.

Na Vosa e rawa ni vulici ka vukei na kena toroi cake ki na tuvanaki e vakadonui ena veika-vaka-vuli, tuvanaki ena komuniti, ena kena biu-sobu-yani vei ira na dui-mata-kawabula era sa tu mai, kei na kena semati vata na vei ka kece oqo. Vakaqacacotaki ni salatu ni vuli vosa ni Pasifika kei na vulici ena vosa ni Pasifika e gadrevi kina na veika ni veivuke ena vei buturara me tarai cake na ka toro cake kei na rawarawa ni yacovi na veika e gadrevi baleta na vosa ka tosoya cake kina na vulici ni vosa

Tauyavutaka e dua na vatavata me baleta na vosa ni Pasifika me dau vaka yagataki wasoma, kei na vuqa tale na buturara

Ko ira na mata-tamata ni Pasifika e dau soli vei ira wasoma vakadodonu se dau galuvaki na tukutuku me baleta nodra vosa ni tawayaga se yaga ga ena taudaku ni nodra vale se lotu.

E sega walega ni tarai cake na kilai deivaki ni yaga ni vei vosa ni Pasifika, sa dodonu me keda cakacakataka ka tauyavutaka kina na kena rawati na vosa ni Pasifika me vakayagataki vaka levu sara ena vei buturara.

Oqo e okati kina na saravi, rogoci, kei na kena vakayagataki na vosa ni Pasifika ena vei gauna ni vuli, vanua ni cakacaka, timi ni qito, buturara ni vei komuniti, tabana ni matanitu, kei na veiqaravi, kei na tabana ni vakau-i-tukutuku, vakaraitaki ni rawa-ka kei na cakacaka ni liga, kei na kabukaburaki-ena-retio. Oqo ena vukea na kena laveti ka vakaqacacotaki na yaga ni vosa ni Pasifika e Aotearoa raraba

Tolu na i dusidusi ka dusimaka na yavu me baleta na cakacaka vata ena veisiga ni mataka

Te Tiriti o Waitangi

Ena kena vakayagataki na i Tuvatuva oqo, na tuvatuvalaki, veiliutaki kei na vakadidike kei na vei vaka torocaketaki ena okati kina na veitokani kei na cakacaka vata kei ira na veitabana kei na iliuliu ni Maori me vakadeitaki kina ni keda sa vuli tiko, rokovi ka laveta cake na i lakolako ni vaka bulabulataki tale ni te reo Maori.

Na i karua ni Tikina ena Te Tiriti e yalataka na veitaqomaki ni taonga, vaka tabakidua ena te reo Maori. Me vaka ni dua na i tokani ni tauivi kei ni Veidinadinati, oqo e vakarautaka e dua na moimoi e rawa ni vakadeitaka na taqomaki ni vosa ni Pasifika ena gauna e se bera mai. Tikina tolu Te Tiriti, Oritetanga, e vaka namata ki na vei vaka tautauvatataki me baleti ira na tagata whenua kei na tau iwi. Kevaka me tikoga na malumalumu ni bula vakailavo, e se bera ni vakayacori na veika oqo.

Na tokoni ni veimataqali vosa ni Pasifika e ka bibi sara me taqomaki kina me vaka e dua na taonga e Aotearoa, ka tokona na bula, tiko bulabula, rawa-ka kei na nodra kila na mata-tamata ena Pasifika ni era sa volai-tudei tu e Aotearoa. Na cakacaka oqo e laveti cake kina na i naki ni Te Tiriti.

Cakacaka vata

Na vei vosa ni Pasifika e dodonu me tokoni mai na dua na i vakarau ka duavata yani kei ira noda matavuvale kei na komuniti. Na i vaka-rau-tudei kei na taucoko ni veivuke raraba ni matanitu me vakalevutaki ki na yaga, vakayagataki kei na wiliwili vei ira era rawa ni vosa e ka bibi ka kena gauna donu.

Vakadinadina

Na noda i tuvatuva ena vakadeitaka na vakatulewa taucoko me tokona na vosa ni Pasifika kei na kena vakailavotaki, ilova ka tekivutaka, kei na i tavi-qaravi ena vakasalataki ka veivuke kina na vakadidike, tukutuku, kei na i walewale vinaka duadua. Oqo e okati kina na kilai titobu ni veitiki ni vosa me vaka bulabulataki: kena i tuvaki, vakalewai vakamatau, kena taurivaki, na veika e tukuni me baleta kei na kena vakayagataki (Raica na Semati 3).^{7,8}

Vaka Bulabulataki | Vaka Kaukauwataki | Maroroi

He faiga e fakatatau mo na gagana kehekehe

Na ciwa na vosa ni matai-ni-tamata ni Pasifika e veitokoni kina na Tuvatuva oqo ka vuqa sara na dui veika e gadrevi kina, kei na dredre e tu. E dina ni vukea edua na raiyawa raba kei na veika e navuci tu, na Tuvatuva ena vakayagataka e dua na i moimoi vakarautaki me baleta na dui vosa.

Me vukea oqo, sa ra dui biu vata ena tolu na tagede. Na veitagede e vakatau ena i tuvaki ni vosa, eso na veika e gadrevi me dikevi mai ena wiliwili ni mata-tamata, kei na nodra veiwekani kei Aotearoa. E wili eke na vei mataqali vosa-ni- tikina [mai na nodra vanua] ka sema yani ki na ciwa na vosa, ke yaga. Eso tale na veika e rawa ni kune ena tuvanaki ni veitagede e tiko ena Semati 4.

VAKA-QAQACOTAKI NA KENA SOLI-SOBU-YANI KEI NA VUETI NI VOSA

Gagana Samoa

Lea Faka-Tonga

GADREVI-BIBI NI VAKABULABULATAKI

te gagana Tokelau

vagahau Niue

te reo Māori Kūki Āirani

Na i wase oqo e vakatabakidua ena kena tiko sara e cake ni ririko ni rawa ni takali, lailai oira era rawa ni vaka yataga na vosa, lutu sara e ra na kena soli sobu yani vei ira na mata-tamata era muri mai, qaqaco tu na yavu-ni-veidinadinati kei Aotearoa Niu Siladi. Na wiliwili levu taudua ni mata-i-lawalawa oqo e vuravura era kune e Niu Siladi.

TOKONA NA VEILIUTAKI-NI-KOMUNITI ME VUKEA NA VAKABULABULATAKI NI VOSA KEI NA KENA VUETI

Te Gana Tuvalu

Fäeag Rotuam

Vosa Vakaviti

Te Taetae ni Kiribati

Na i wase oqo era kilai mai na kedra i wiliwili levu kei na levu vei ira era rawa ni vosa ena nodra vosa ia e lutu totolo sara talega na i wiliwili vei ira e rawata me ra vosa ena nodra vosa ka vaka kina na wili ni vakarau ni kena soli sobu yani ena vei taba mata-tamata. Na i wase oqo e tiko ena tagede e cake me baleta na maroroi kei na vueti ni vosa.

Na i wase oqo era kilai-rawa ni era lailai, cevura cake tiko mai ko ira na wiliwili ni tamata era rawa ni vakayagataka nodra vosa kei na so na i vakaraitaki ni yavu-ni-veidinadinati kei Aotearoa Niu Siladi. Era wili lailai sara ko ira na mata-tamata ena vei komuniti oqo ka era sucu-e-Niu Siladi, kei na dui vei tagede ni kena rawa ni takali.

Cakacaka Namaki

Cakacaka Namaki ni Matanitu me Baleta na Vosa ni vei Pasifika

Era veiliutaki na dui komuniti ni Pasifika, e nodra, ka era tosoya tiko na nodra vei vosa. Ia, na Matanitu ko Niu Siladi kei na vei tabana bibi eso ni Matanitu e tiko na nodra i tavi bibi me ra vakaitavi ena kena tauyavutaki na i vakarau e gadrevi me vukea na kena bula na vosa ni Pasifika. Me vaka na i lakolako ni te reo Maori e na kena vakabulabula taki na vosa, na rawa-ka kei na i gu ni vei komuniti ni Pasifika me taqomaki na nodra vosa e tosoi tiko ga, dina ni lailai na veivuke ni matanitu.

Tuvatuva oqo e saga me walia ena kena

veicurumaki na veika meda cakacaka vata kina. Na Cakacaka Namaki ni Komuniti, tauyavutaki vaka-i-lawalawa kei na vei komuniti, me tauyavutaki na yavu mei tekitekivu ni Vosa ni Pasifika ena Cakacaka Namaki ni Matanitu.

Na Tuvatuva e vakarautaka na kena tuvanaki raraba ni tosoi kei na veitikina bibi ni kena cakacakataki, ia, na vakavoui ni vei yabaki me baleta na Cakacaka Namaki ni Matanitu e tuvanaka na kena vukei vakatabakidua kei na cakacaka ena vakayacora na Matanitu me baleta na Tuvatuva. Oqo e na liu taka na **Ministry for Pacific Peoples** kei na veitabana ni Matanitu eso.

Na Cakacaka Namaki ni Matanitu me Baleta na Vosa ni vei Pasifika ena vakanamata ki na veitabana ni matanitu, veika-vaka-vuli, vakau-i-

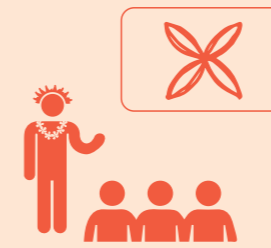
tukutuku, kabukaburaki-ena-retio, kei cakacakavata ki vanua-tani. Ena vuqa na vei yalava oqo e tiko kina e dua na veiliutaki ni matanitu kei na dua ni mata ni matanitu e nona i lesilesi ni vakatulewa me baleta na veivakacokataki kei na veitokoni ena yalava koya.

Na Cakacaka Namaki e vakatabakidua ena veika e tuvana na Matanitu (lalawa lelevu ni vosa), lalawa ni kena tosoi na vosa ka lako sivita na yalava ni Matanitu, me vaka na veika-vaka-vuli kei na kabukaburaki-ena-retio, ki na vei cakacaka ena taudaku ni yalava ni Matanitu me vaka na vale ni vuvale kei na vei komuniti (lalawa lalai ni vosa). Na macala ni vakatulewa, veika-lavaki kei na veika eso ka rawa ni vakayagataki ena veitabana ni Matanitu sa tuvanaki koto e ra.

Matanitu

- Lawa kei na lewa
- Vaka-i-lavotaki kei na veika-e-gadrevi (oka kina na lalawa ni Komuniti)
- Vakaiyautaki ni vosa kei na veika e soqoni kei na vakadidike
- Na tuvatuva ni dui vei tabana ni matanitu ena dui koro-lelevu se tauni kei na vakaiyautaki
- Vaka-kilaitaki raraba (vei ira na Pasifika kei na sega ni Pasifika)
- Matanitu-taucoko kena i vakarau kei na matakacacaka

Veika-vaka-Vuli

- Na Rawa-ka vaka-i-vola, me vaka na NCEA
- Te Whariki kei na Veika-ni-Vuli e Niu Siladi
- Rawa ni veivakavulici ena vosa kei na kena levu-e gadrevi
- Vosa e rua ni Pasifika kei na veituberi ena sala ni veika-vaka-vuli
- Vaka-i-lavotaki kei na veika-e-gadrevi me baleta na vulica na vosa
- Veika-vaka-Vuli ni Matua kei na Komuniti
- Na i vakarau ni vanua kei na kena soli sobu mai na tukutuku ni gauna sa oti ena noda vosa
- Na i moimoi vaka-vuli kei na i vakarau vakatabakidua ni matai-ni-tamata [veikeda-baleti-keda]

Vakau-Tukutuku, Cakacaka-ni-Liga kei Taledi eso kei na Kabukaburaki-ena-Retio

- Taqomaki na ka vaka-i-lavo ni Pasifika
- Porokaramu ni Pasifika
- Porokaramu ni Vosa ni Pasifika
- Me wasoma na vaka yagataki ni vosa ni Pasifika
- Vakauti-ni-Tukutuku kei na Tutaka ni ka

Cakacaka-Vata kei na Vanua-tani

- Cakacaka-Vata kei na vei Matanitu ni Pasifika
- Cakacaka-Vata kei na veiwasei
- Duavata kei na vuli-ka vata
- Veivuke mai vanua-tani

Cakacaka Namaki ni Komuniti me Baleta na Vosa ni vei Pasifika

E yaga me ra vakatulewataka ga na vei komuniti ni Pasifika na i tuvaki ni veika me baleta na rawa-ka kei na kena bulabula na vei vosa ni Pasifika. E dua na tikina bibi ni Tuvatuva oqo oya na nodra rokovi ka vukei ko ira na vei vuvale ni Pasifika kei na komuniti me ra liutaka na vakabulabulataki ni vosa. Era na kila na i moimoi cava ena kauta mai na yaga vei ira kei na nodra vuvale ka vaka kina na komuniti. Na Matanitu e tiko na nona i tavi ena nodrau cakacaka-vata kei na vei komuniti, ka tokona na nodra sasaga ka vakadeitaka na nodra dui soqosoqo se mata.

Me tokoni na yaco ni veika oqo, na Tabana-ni-Matanitu ni Mata-Tamata ni Pasifika e sa na cakacaka-vata kei na dui vei komuniti ni dui vanua me vakarautaki na Cakacaka Namaki ni Komuniti. Oqo ena tuvanaka na madigi kei na navunavu era gadreva na dui komuniti me tosoi na veitokoni me bula na nodra dui vosa. Era

na vakasalataka na Cakacaka Namaki ni Matanitu me Baleta na Vosa ni vei Pasifika ka vukea na na kena tu-donu na i tavi ni dui komuniti kei na veiso na tabana ni Matanitu kei ira tale eso era sema mai.

Cakacaka Namaki ni Komuniti ena raica yani na vei yalava ni vale kei na vuvale, lotu, komuniti, vanua ni cakacaka kei na bisinisi, buturara ni lewe-vuqa, na tabana e sega ni wili ki na matanitu kei na vei soqosoqo ni cakacaka sega ni saumi, ka vaka kina na buturara ni monalivaliva kei na tekinoloji. Na vaka-tu-lewa, na lawa-ka, kei na veika eso erawa ni vakayagataki ena vei buturara ka sa biu yani ena tabana e tarava.

Vale kei na Matavuvale

- Vakatulewa me baleta na vakayagataki ni vosa, oka kina na kena soli yani ni vosa
- Vakatulewa me baleta na vuli vosa se vulica ena kena vosa
- Soli yani ni tukutuku ni kila-ka ni kawa-bula

Kaulotu

- Vosa e vakayagataki ena soqoni/veika e caka
- Kalasi ni vuli Vosa kei na soqoni ni vuli-ka
- Vakauqeti na yaga ni vosa vei ira na i solisoli kei na tabagone
- Veituberi kei na veiwasei ni tukutuku baleta na vosa kei na veika eso
- Vakatorocaketaki ni vosa kei na veika vakarautaki

Komuniti

- Soqo ni vei komuniti
- Soqo marau ka namaki ni Pasifika
- Veika taleitaki e caka ena gauna galala kei na vei maliwaivata
- Duavata kei na veika ni vuli-ka, vale-ni-maroroi yau, vanua ni cakacaka kei na veika eso

Vanua-ni-Cakacaka

- Lawa-ka ni vanua-ni-cakacaka ena vakayagataki ni vosa kei na vakavakadewa
- Vakadeitaki na kilai vinaka ni vosa ni tamata cakacaka
- Na veika volai kei na vakau tukutuku

Buturara ni Lewevuqa

- Raici levu na vosa vei ira na lewevuqa aya na veika e tabaki wavoki tu kei na ka e vakaraitaki
- Vaka kilaitaki na tutaki ni ka/volai wavoki
- Soqo ni lewevuqa
- Vakaraitaki ni veika kei na ka sa yaco oti mai vei ira na vale-ni-vakaraitaki droini se cakacaka ni liga, vale-ni-maroroi-yau kei na veika eso

Sega-ni Matanitu kei Tabana ni Veivuke

- Vakauqeta na lawa-ka ni Matanitu
- Tutaka na dodonu
- Veivuke ki na vuvale kei na komuniti
- Vukei ka era vakauqeti na me ra vakaitavi na volai tudei

Mona-Livaliva / Tekonoloji

- Vosa kei na kena vakayagataki ena veikauyaki-ni-tukutuku (meli-livaliva, veika ni talanoa-vata, veiwasei ni so na ka, yaloyalo, tukutuku bibi mai vei ira na tabana ni Matanitu)
- Vakayagataki ni vosa ena veika e semati vata (veika tuvanaki e vukea na kune ni tukutuku, biu raraba ni tukutuku, vakaraitaki ni sa yaco mai edua na ka)
- Rawa ni kunei na veivuke ni vosa ena qarai vakamisini (e.g. rawa ni raici ena i vola ni vakamacala ni vosa ena monalivaliva)
- Vosa vaka-tekonoloji (e.g. kena kilai na nomu vosa, vakavakadewa ni misini, vakadikevi na vei moimoi ni vosa)
- Kunei rawarawa ni veika ni vosa ena monalivaliva

Rawati na veisau ena cakacaka

**“Aloalo tou vaka, alo tonu ki mua. Sa kilo ki peau io u tafa”
(te gana Tuvalu)**

Vocea na nomu waqa vakadodonu, kakua ni kauwai ena ua kei na biau ni wasawasa e vakavolivoliti iko.

Na vosa vaka-i-balebale oqo mai te gana Tuvalu e dusia tiko me keda vakanamata ki na noda lalawa ka kua ni vakawelei ena levu na ka e rawa ni yaco.

E tolu na navunavuci bibi e koto oqori e ra, e bucini kina na lalawa ni toso ki liu. E vuqa tu na sala e rawa ni keda tokona kina na vosa ni Pasifika ia, me mana kina, e keda gadreva me keda cakacakataka na vei takete vaka oqori e na sala taurivaki ka vakatabakidua.

Yavu ni Navunavuci 1: Vaka deitaki na Yaga ni dui Vosa ni Pasifika e Aotearoa raraba

“Tautuanā ne’i vale tuulima le tofi (gagana Samoa)”

Mo nanuma tiko na i yau-ni-kawa, ka o kilai tani kina, nomu dodonu mo taqomaka de na qai na yali vei iko.

Na vosa ni Samoa a i loloma (tofi) mai vua na Kalou, ka kerei me qaravi ka soli sobu yani vei ira na qai muri mai.

Na vei vosaki kei ira na dui komuniti ni Pasifika e sa vakadeitaka na kena laveti cake na i yau-mareqeti ni vosa ni Pasifika me maroroi ka vaka bulabulataki. Ko rau ruarua na komuniti ni Pasifika kei ira na sega ni sega komuniti ni Pasifika sa dodonu me rau mareqeta na vosa ni Pasifika me rawa ni bula e Aotearoa raraba.

Oqo e gadrevi:

- Me ra kila vinaka na tamata kecega e Aotearoa na bibi ni rawati vinaka ni vei vosa ni Pasifika me baleta noda bula, tiko bulabula, kei na rawa-ka ena vei komuniti ni Pasifika, kei na kena vukea na sautu kei Aotearoa raraba;
- Dui-vei-Vosa ni Pasifika me laurai ni oqo e dua na i yau me vaka mareqeti me susugi ka tokoni, vaka bibi e na vuli kei na cakacaka; kei na
- Na kena vaka-deitaki vaka lawa na yaga bibi ni dui vosa ni Pasifika e Aotearoa.

Na Matanitu kei na komuniti era sa cakacaka vata tiko me rawati na veika oqo:

- Vakalevutaki na vei tokoni e na macawa ni dui vosa ni Pasifika me marautaki ka vaka bulabulataki kina na vosa ni Pasifika [MPP]
- Me tutaki na vagahau Niue kei te gagana Tokelau me kilai rawati e na Sitivikiti ni Vuli e na Nation Certificate of Educational Achievement [MoE]

Me rawati na navunavuci oqo e yaga me vaka dikevi kina na sasaga ka me keda:

- Bulia e dua na tuvatuva vaka lawa me tauyavutaki e dua na Pacific Language Commission ka solia na i tuvaki ni tutu ki na vosa ni dui Pasifika [MPP]
- Me buli e dua na soqo ni vei taratara taucoko mei kilai ka vaka torocake na yaga ni vosa ni Pasifika kei na yaga ni vei mataqali vosa [MPP]

- Cakacaka vata kei ira na vei matanitu ena Pasifika me raici na madigi eso me baleta na kena vaka torocaketaki na vinaka ni kena vulici e rua na vosa. [MFAT & MPP]

Ena kilai ni sa rawati na sasaga oqo ena:

- Vakatevutaki na i wiliwili ni Pasifika kei ira e ra sega ni Pasifika e Niu Siladi era kila ka vaka mareqeta na vei mataqali vosa kei na rua na vosa ni Pasifika
- Vakalevuataki na i wiliwili ni Pasifika kei ira era sega ni Pasifika e Niu Siladi me ra kila, na kena yaga ka raica na gaunisala ni vuli e na rua na vosa ni Pasifika kei na vuli e veivanua se vatavata
- Vakalevutaka na kena kilai na bibi ni vosa ni matai-ni-tamata ni Pacific Realm e Aotearoa
- Na lesu tale ni veitokoni ena vosa ni Pasifika e kila vakavinaka cake mai na Matanitu
- Na yaga ni vosa ni Pasifika e kilai ena lawa kei na veidinadinati vakamatanitu
- Na kilai vinaka ni vosa ni Pasifika era sa yaga ka kilai ena vuli kei na cakacaka
- Me vakalevui na vakadidike e vakatabakidua ki Aotearoa e na yaga ni vosa ni Pasifika e sa tu rawa tu ka rawarawa na kena raici.

Yavu ni Navunavuci 2: Vakaqacacotaka na sala ni vuli vosa ni Pasifika kei na kena vulici ena vosa ni Pasifika

Pukepuke 'a fufula (lea faka Tonga)

Vesuka dei na vuaka – na vuaka levu

Na vosa-vaka-i-balebale oqo e tukuna tiko na noda rawa ni yacova na ka namaki ena noda-i-gu: me keda vakayagataka na na noda kaukauwa kece e tu me tauri dei tiko kina na noda vosa ka vakasaqara na gauna e rawa ni vulici ka veiwaseitaki me kua sara kina ni takali

Na noda cakacaka me laveti na yaga ni vosa ni vei Pasifika e Aotearoa raraba ka tokoni na kena tutaki na lalawa ka vakalevutaki na veitokoni me vukea na tubu ni madigi kei na vei sala ni vuli, kei na vulici kina ni vosa ni Pasifika. Oqo e baleta, ni sa laveti cake na yaga ni vosa ni Pasifika, sa na tubu na kena gadrevi me rawati yani eso na moimoi me torocake kina na rawati ni tagede-i-cake ni vosa nei dua ena veika-vaka-vuli, buturara ni komuniti, kei na vale. E kalougata ni vuqa tu na i vakaraitaki vou ni vuli vosa ena veika tuvanaki tu mai na kena caka-vou.

Oqo e gadrevi:

- Tuvanaka na sala momona me vulici kina na vosa e na tabana ni vuli-ka kei na dui komuniti me vukei ira na tamata me torocake ka gu tikoga na vulica
- Tutaki na lalawa tuvanaki, tuvaki-e-cake ni [kila] e rua na vosa kei na vei-tuberi yani ena sala ni veika-vaka-vuli me ciqomi kina okoya e vulica na vosa ni Pasifika kei na i tovo ni vanua ka vukea na vuli-ka e sega ni yalani
- Tuvanaki na veika me veisotari kei na kena gadrevi me kuri na tagede-i-cake ni veika-e-yaga me vukea na kila-ka, rawa-ka maqosa, ka tiko ena tagede-e-cake ni kila na dui vosa ni Pasifika.

Na Matanitu kei na Komuniti era sa tutaka tiko me rawati na veika oqo:

- Vakarauteki na veika-vaka-i-lavo me baleta na veika ni rua-na-vosa ni Pasifika kei na porokaramu e koronivuli baleta na vuli mai na 2022 [MoE]
- Biu yani na tosovata e liutaki ena maqosa, ciqoma na dui kaikai, ka rawa ni bulataki, kei na vakarauteki ni vuli e tiko ena tagede e cake. [MoE]
- Semati yani na dui komuniti ki na koronivuli kei na vuli-torocake me rawa kina vei ira na tabana ni vuli me vakarauteki na vosa ni dui Pasifika e vaka-i-volataki vei ira na gonevuli ena tagede ni se bera na vuli torocake.

- Soli ni veivuke ena Tabana ni Vosa ni vei Pasifika me vukea na kena soli na kalasi e sega ni sauma ena mona-livaliva [MPP]
- Vakaliuci na veika vaka-i-lavo me baleta na Vuli ni Matua kei na Komuniti ka tokona na kena rawati voli na vosa ni Pasifika (vakabibi na Yalava) kei na kena tokoni vaka-i-lavo

Me rawati na navunavu oqo e keda na ilova eso na ka nuitaka:

- Vakarauteki na moimoi e veiganiti kei lewe ni Porokaramu ni Vulica-na-Vosa ko Gone-Vuli mai vua na Kena-Dau, ka rau veisa ko koya na matua kena-dau kei koya e se qai vulica na vosa
- Taracake edua na veitokoni qaqaco kei na tabana ni mata-vosa ni vei matanitu ni Pasifika ka ilova yani na vakanananu ni kena veiwaseitaki ka tutaki eso na veika-yaga kei na kena vakayagataki [MPP & MFAT me veitalanoataki kei MoE ke gadrevi]
- Taketetaki na veivuke ni tamata me ra vulica ka vakaivolataki me ra veivakavulici ena vosa ni Pasifika ka soli talega na veitokoni me ra rawata na tagede ni vosa vaka-Peritania [MoE]
- Vakatururi na kena vaka-i-volataki na sala me vulici kina na vosa ena Tabana ni veika-vaka-vuli Torocake me rawa ni vukei na tuvanaki ni veika-vaka-vuli me baleta na cakacaka, vakavakadewa, vakamacalataki, kei na veika vata oqo [MoE/TEC]

E keda na kila ni sa toso tiko na sasaga ena gauna...

- Vakalevutaki na naba ni tagede-i-cake ni kalasi ni vuli-vosa me vaka-i-volataki, se sega ni vaka-i-volataki ena vei tagede ka vakarauteki tu
- Vakalevutaki na naba ni Pasifika ena rua na vosa me vulici na veika-vaka-vuli ka tu na galala vei ira na qai tekivu vuli.
- Vakalevutaki na naba ni kena vulici na vosa ena komuniti, oka kina oira na vaka-i-vola ni vuli-torocake kei na sala ni cakacaka e dola tu.
- E tiko na galala me vulica na vei vakavulici ena vei porokaramu ka vakatabakidua ki na vosa ni Pasifika
- Era tiko e levu na qasenivuli era kila vinaka e dua se rua na vosa se sivia ena vosa ni Pasifika, vakabibi ena rua na vosa kei na veituberi ena sala me vulici na vosa ena tagede sara era

- Sa vuqa na tamata era sa vulica tiko na vosa ni Pasifika, oka kina ko ira era vuli tiko ena tabana ni vuli-ka ena veika-vaka-i-vola.
- Sa vuqa na tamata era vuli ena vosa ni Pasifika, ka oka kina ko ira na vuli tiko ena tabana ni vuli-ka ena veika-vaka-i-vola
- Sa levu na tamata era ripotetaka ni ra yacova rawa eso na veika ni vuli yaga sara ena so na vatavata ni veika-vaka-vuli, e vale, komuniti kei na mona-livaliva
- Na wiliwili ni kena soli-sobu na vosa ki na vei taba-tamata e sa levu sara tiko.

“Me da vakayagataka na noda i gu taucoko meda maroroya kina na noda vosa”

Photo: Joseph Rejante, NZ Kiribati National Council event

Yavu ni Navunavuci 3: Tauyavutaki na vei vanua ni Vosa ni Pasifika me vaka yagataki wasoma kei na vuqa tale na buturara

“A ‘māūr’ākia ma putua ‘ou fāeag ta ‘e ‘ou fatu la se mao” (fāeag Rotuām)

Tutaka ka taqomaka, na nomu vosa mai na utomu e rawa ni bula ka cegu tiko ena vei vanua kece ko gole kina.

E dina ni mareqeti ka bula tiko na vosa ni Pasifika e vale kei na lotu e Aotearoa raraba, kevaka era sega ni vakayagataki ena vei buturara tale eso, e sa vaka kilai ni tiko na gauna na buturara mada ga oqo e ririkotaki na kena rawa ni takali. Na noda i vakarau ni tutaka na vakayagataki ni dui vosa ni Pasifika me kua walega ni e vale walega kei na lotu, ka me vakayagataki talega e na vei buturara esa biu yani ena Tuvatuva oqo – i.e. veika-vaka-vuli, Matanitu, vakau-i-tukutuku kei na kakaburaki ena retio, vei-ka ni vanua-tani, vanua ni cakacaka kei na bisinisi, vanua-ni-lewevuqa etc.

Oqo e gadrevi:

- Tokoni na matavuvale me ra vei solitaka na vosa ena nodra vei vale.
- Me laurai na vosa ni Pasifika ena vei yasa ni vanua era toqai tu kina eso na we-ni-vosa (na vosa e kune ena vei siga ena vei saqata – saini/notisi/maka/veika-ni-veivoli)
- Na kena ilovi eso na i moimoi me rawa ni caka na vosa ni Pasifika me laurai levu, mareqeti, ka vakayagataki ena ena vei tabana e vakayagataki kina vakalevu na vosa vaka-Peritania, vakabibi na veika-vaka-vuli kei na tabana ni cakacaka.
- Tokoni, mareqeti, kei na vukei ena veika me toroi cake na tagede ni vosa ni vei Pasifika ena kabukaburaki na retio
- Na cakacaka ni vakavakadewa vaka-i-vola kei na kena vakamacalataki ena vosa me nuitaki ka rawarawa na kena yacovi.

Matanitu kei na komuniti era sa cakacakataka tiko me rawa vinaka na veika ena:

- Vakadewataki na tukutuku ni COVID-19 ena vei vosa ni Pasifika ka vakadeitaka na wasei yani ni tukutuku vei ira ena komuniti me ra rawa ni kila, taqomaki, ka bula vinaka ena mate-dewa e tarai vuravura tu [MPP]
- Vakayagataki ko Ngā Reo o Tāmaki Makarau (na Tuvatuva ni Vosa e Okoladi) ka saga tiko na kena maroroi me vaka bulabulataki na vosa ni Pasifika [COMET]

- Vukei na tosoi ni vosa ni Pasifika ena retio – Pacific Media Network [MCH]
- Vakarauteki na kena vulici vaka-i-vola ena tagede e cake kei na kena toroicake vei ira na qasenivuli ena vuli e tiko me baleti ira na tagede ni vuli era kei na vuli me vakadeitaka na veika e kilai tani kina na vei Pasifika, vosa, kei na i tovo ni dui vanua ki na dui rumu ni kalasi me vulici ena Tapasā (tuvanaki ni rawa-ka ena vuli ni tovo ni vanua vei ira na qasenivuli era vei tuberi vei ira na vuli [ni vosa] ni Pasifika) [MoE]

Me rawati na navunavu oqo e keda na ilova yani:

- Torocaketaki ni naba ni gagana Samoa kei na lea faka Tonga ni rua na vosa kei na porokaramu ni vuli me tokona na vakayagataki ni vosa ena veika-vaka-vuli [MoE]
- Vakarauteki na veituberi ni kena tuvanaki na ka e namaki me baleta na vakavakadewataki ni vei tukutuku vaka-i-vola bibi ena dui vosa ni Pasifika ena vei tabana raraba e qaravi kina na lewevuqa [MPP]
- Vukea na dui vosa ni Pasifika ena kakaburaki [MCH]
- Toroicake na levu ni veika ni komuniti e biu ena mona-livaliva kei na lewe veika e vulici se vakayagataki ena vosa ni Pasifika

E keda na kila ni keda sa tiko ki liu ni:

- Toroicake na vakayagataki ni vosa ni Pasifika ena vatavata e tu kei na dui vei porokaramu ni mona livaliva.
- E tiko ka vaka kilai na vosa ni Pasifika ena so na saqata ni lewevuqa e kune kina na vosa (i.e. veika e tabaki wavoki tu, maka, notisi etc.)
- Me levu na tamata ni dui Pasifika, wili kina na tabagone, era ripote taka ni era taleitaka me ra vosa ena vosa ni Pasifika ena vatavata ni veika-vaka-vuli, timi ni qito, ena soqo kei na so na tale na soqoni etc.
- Levu sara na Tabana ni Matanitu era vakadewataki vinaka ka vaka wasoma eso na yavu ni tukutuku ki na vosa ni vanua ni Yalava, gagana Samoa, kei na lea faka Tonga

- Levu na tamata era repotetaka na nodra rawa ni yacova na tukutuku bibi ni vosa ni Pasifika.
- E levu sara na veika lavaki mai na dui vei komuniti me rawa kina eso na kena veiwasei kei na vosa ena nodra mai na Pasifika
- Sa kune ni sa toso sara ki cake na naba vei ira era vosa ena nodra dui vosa mai na Pasifika

Na Vosa e vakadeitaka na keda semati ki vei ira na Tukada-vaka-vica ena noda Dela-Ni-Yavu [mai Vanua] kei na vakarau ni noda [dui] vanua. E vaka vutuniyautaka na noda i tovo ni vanua kei na noda dui i sema ki vei ira na noda matua kei ira na noda qase era sa toki yani.

PASIFIKA KOMUNITI KEI NA TUVANAKI NI DUI VOSA

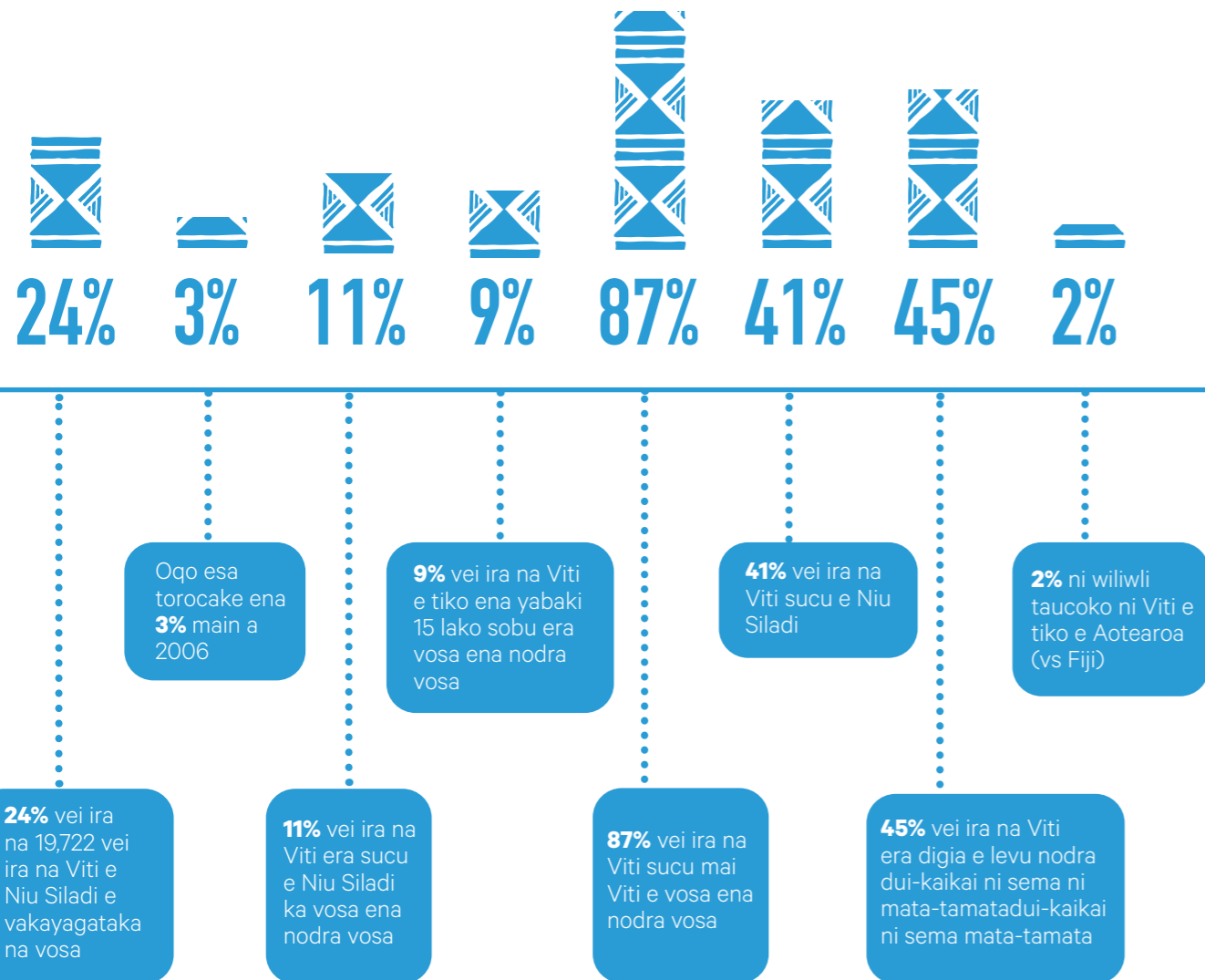
**“Ara taetae bon kinakira”
(te taetae ni Kiribati)**

“Noda vosa, noda kilai-tani-kina”

Na tuvanaki ni veika ni vosa ena dui komuniti e solia eso na lewe ni veika me baleta na i tuvaki ni so na ka e tarova no kei na ka era sotava tiko oira na dui wasewase ni mata-vosa ena Tuvatuva oqo. Na dui veika e vakaraitaki esa vakarautaki mai na vica vata na sotasota kei ira na cicivaka tiko na dui vosa kei na wase ni komuniti, ka ena vukea na kena tauyavutaki na kena toroicake na Cakacaka Namaki ni Vosa ni Pasifika ena Komuniti.

Vosa vaka-Viti

“Kevaka e sega ni yaco na vakatutu ogo ko ira na qai muri-mai e sa na yali vei ira na veika bibi ogo me baleti ira, na nodra kawa-bula esa na vo beka ga ni ka era rawa ni vakaraitaka me vakadeitaki ira, ia, ni sega na vosa, e sa na yali na kila-ka, tukutuku ni gauna sa oti, na veika baleti iko kei na veika era a biuta tu mai oira na tukada | tubuda vaka vica.”

Na Komuniti ni Viti e ka lima ni wase ni Pasifika e Aotearoa, ena wiliwili e voleka ni 20,000..

E kena vakatautauvatataki, e lailai sara na Viti e Aotearoa Niu Siladi era Vosa vaka-Viti. E sivia vakalailai na 1 ki na 10 na Viti ka sucu e Niu Siladi e rawa ni vakayagataka na vosa, ni vakatautauvatataki ki na 9 mai na 10 era sucu e Viti (ka era sa tiko ogo e Niu Siladi). E dua ga na i wase lailai ni levu taucoko ni tagata Viti era sa tiko e Niu Siladi). E ra lailai sara oira na wiliwili ni Lewe-ni-vanua-dina-mai-Viti era tiko e Aotearoa Niu Siladi (2%).

TUTAKI NA VOSA ENA VEI-LIUTAKI NI KOMUNITI ME VAKABULABULATAKI KA MAROROI

Ena kena caka na veivosaki ni Tuvatuva ni Vosa ni Pasifika, oira na Lewe-Dina-Ni-Vanua-O Viti era vei wasei ena so na veika bibi ena 3 na yavu ni navunavuci. Oqo ena vukea na kena tosoi na cakacakavata ni Vosa vaka-Viti ena Cakacaka Namaki ni Komuniti. Oqo e wili kina:

Yavu ni Navunavuci 1: Me kilai na yaga ni vosa vaka Viti e Aotearoa raraba

- Na nodra vakayagataki na tamata nuitaki e na loma ni vei tikotiko ena veivakadeitaki ni kena vakatetei na i tukutuku ena kena yaga na Vosa vaka-Viti.
- Me tauyavutaki nai yaya vovou ni veivakatavulici kei na tukutuku matata ni kena bibi na vakayagataki ni noda vosa me baleta na veika kei na bula vakailavo.
- Na ciqomi ni vosa vaka-Viti ena nodra i tuvatuva na vei koronivuli.

Yavu ni Navunavuci 2: Vaka kaukauwataki na vei sala kei na vei vurevure ni vuli Vosa vaka-Viti kei na kena vulici ena vosa vaka-Viti

- Tomani na kena tokoni na veisoqosoqo e liutaka na cakacaka ni vosa e tauyavutaki e na lotu, veika vakavanua, kei na veilawalawa ni qito.
- Me buli na veitagedegede ni kena vakavulici na Vosa vaka Viti.
- Cakacaka vata kei na tabacakacaka ni vuli me kilai na madigi ni kena buli na vei Bure ni Vosa vovou kei na so tale na madigi ni vuli ena loma ni tabacakacaka ni vuli.

Yavu ni Navunavuci 3: Me tarai na vanua ni vosa vaka Viti ka vakayagataki wasoma kei na veivanua tale e so

- Vakalevutaki na kena kaburaki na vosa vaka Viti.
- Tuvanaki ni porokaramu vaka Viti ena retio yaloyalo ka tokona na vulici ni vosa vaka-Viti.
- Vakasaqarai se tauyavutaki e dua na valenivolavola ni Pasifika ka vanua raraba ni sotasota ka vakayagataki wasoma kina na vosa vaka-Viti.

TOKONA NA CAKACAKA NI VOSA E LIUTAKA NA ITIKOTIKO ME BALETA NA VAKA BULABULA TAKI NI VOSA KEI NA KENA MAROROI

Vei semati kei na so tale na i tuvatuva bibi

E na bulabula na vei vosa vaka Pasifika, na i tovo kei na vei ka e da kilai kina ena gauna e ra cakacaka vei volekati kina na vei tabana ni matanitu, vei soqosoqo eso vuvale Pasifika kei na veisoqosoqo ni lewenivanua. Na i tuvatuva oqo e salavata ka tokona e vuqa na i tuvatuva bibi ena loma ni matanitu. Na sala e sagai me caka kina oqo e na vakayagataki ena i tuvatuva ni cakacaka ni matanitu ni vosa vaka Pasifika. E so na i vakaraitaki ni tuvatuva ka salavata kei na so tale ni tuvatuva bibi vaka Pasifika e vakamacalataki ena i vakamacala lekaleka e ra.

<p>Tabacakacaka ni Mata-Tamata ni Pasifika</p> 	<p>Na i tuvatuva taucoko ni matanitu baleta na mata Pasifika</p> <ul style="list-style-type: none"> Toso ni gagadre ni mata Pasifika ka tauri rawa e na ripote ni Lalaga Fou. Na sasaga 1: Na bulabula ni vosa vaka Pasifika, kei na i Tovo kei na veika eda kilai kina
<p>Tabacakacaka ni Veika-vaka-Vuli</p> 	<p>Na i tuvatuva ni cakacaka ni vuli e na Pasifika 2020-2030</p> <ul style="list-style-type: none"> Na veisau 1: Na cakacaka vata ni kena sotavi na gagadre ni vuli ena wasa Pasifika kei na nodra vuvale. Nai dusidusi bibi ni kena tauyavutaki e dua na lawa ni kena vulici vaka titobu na vei vosa ni Pasifika mai vei ira na muri vuli vaka kina na vei koronivuli <p>Na i tukutuku ni vuli raraba kei na vei ka e vakaliuci ena vuli</p> <ul style="list-style-type: none"> Me vakadeitaki na kena taqomaki na vanua ni vuli, okati kece na lewenivanua ka sega na vei vakaduiduitaki kei na vei vakasaurarataki Me namaki na gagadre mai vei ira na via vuli ka tokoni ena cakacaka vei volekati kei na nodra vuvale, vaka kina nodra vei tikotiko, ena kena buli ka vakadewataki na vuli ka veiganiti vata na nodra gagadre ka mareqeta na vei ka era kilai kina, nodra vosa vaka kina nodrai tovo Vakalailaitaka na vakalailati ni vuli me baleti keda kece, okati kina o ira na vuli voli/tavi ena Maori kei na Pasifika, o ira na vuli tiko na gonevuli/ akonga, kei ira era gadreva na veivuke ni vuli <p>Na i tuvatuva ni vuli torocake</p> <ul style="list-style-type: none"> Sa vakadeitaka na matanitu na nodratou teiteivaki kei na vei tokoni ena vei vakatorocake taki ena porokaramu kei na vei sala ni vuli ena vosa vaka Pasifika. Na vei soqosoqo ni vuli torocake me ra vakadreta na: <ul style="list-style-type: none"> kena yaga na dui vosa e vosataki mai vei ira na gonevuli Pasifika keina Maori ka vakarautaka na vei madigi ka vakayagataki ka tarai cake. cakacaka vata kei na vei koronivuli, vuvale vei soqosoqo ni lewenivanua
<p>Vaka-Vulewa ni Rawa-Ka e Niu Siladi</p> 	<p>Takiala Pasifika 2020-2023 Nai Tuvatuva ni cakacaka ni vei vakavulici ena Pasifika</p> <ul style="list-style-type: none"> Tokoni na dauni-ni-vei-vaka-vulici ena dui vosa ni Pasifika Tagede e cake ni dui vosa ni Pasifika e vakarautaki kei na kena dikevi
<p>Tabacakacaka ni Tovo kei na i Yau Mareqeti</p> 	<p>Pacific Media Network kei kaburaki ni vosa ni vei Pasifika</p> <ul style="list-style-type: none"> Tokoni na porokaramu ni dui vosa ni Pasifika

<p>Vale-ni-Volavola ni Dikevi na Veika-vaka-Vuli</p> 	<p>Tuvatuva ni Pasifika – Tutaki na Rawa-ka vei ira na Gonevuli ni Pasifika 2019-2022</p> <ul style="list-style-type: none"> Era yalo-dei na gonevuli ni Pasifika ena nodra dui vosa, tovo kei na veika era kilai-tani-kina
<p>Tabacakacaka ni Veika-e-Vanua-Tani kei na Vei-Voli</p> 	<p>Tudei ni Qaravi-i-tavi ena Pasifika</p> <ul style="list-style-type: none"> Kena-rawati kei na maroroi ni dui vosa ni Pasifika, tovo kei na i yau e vakadeitaki ni oqo e dua na ka bibi sara ka vei waseitaki e [Oceania] (New Zealand's Pacific Engagement: From Reset to Resilience CAB-21-MIN-0401) Vakabulabulataki ni Vosa e dua na i vakaraitaki ni rawa ni semati-vata yani kei na lawa-ka ni navunavuci ni vanua ka rawa ni keda vakarautaka na veika yaga [ena yasana ruarua] me vakadeitaka kina na veika-yaga ena Pasifika. Yaca vaka Pasifika Matanitu ni Pasifika kei na Lalawa ni Va na Yabaki.
<p>Tabana ni Bula</p> 	<p>Ola Manuia: Tuvatuva ni tiko bulabula ena Pasifika 2020 – 2024</p> <ul style="list-style-type: none"> Me tokoni na kena sega ni cavuka na kena yacovi ira na noda ena Pasifika na i tukutuku me baleta na COVID-19; vakauasivi me ra i tukutuku dodonu ka me yacovi ira ena kena gauna donu Uto ni vakadidike: Me tarai cake ka tokoni e dua na i dusidusi ni tiko bulabula e vei ganiti kei na noda i tovo; vaqacacotaka na noda vei kilai; na noda raici vuravura raraba ka me mai vukea na noda tiko vinaka
<p>Tabana ni Liuliu ni Matanitu kei na Bose-Yaco</p> 	<p>O ira na gone kei na nodra tiko vinaka</p> <ul style="list-style-type: none"> Me ra bulabula ka mamarau na gone (ena tara cake na nodra bula vakasama, yalodei kei na nodra rawa ni vakabauti ira vakataki ira) O ira na gone era vuli ka ra se tubu tiko (me ra vakaogai ena veika yaga e vakatubura na nodra kila-ka, ka mera rawata na kila ena vakauqeti ira me ra yacova nai vakatagedegede era rawata) O ira na gone me ra ciqomi, rokovi ka meda semai keda vei ira (me ra galala mai na vei vakaduiduitaki, sema ki na nodra i tovo, vosa, vakabauta kei na nodra kawa tamata; e vale, koronivuli, i tikotiko ka vakakina ena monalivaliva era vakayagataka e veisiga)
<p>Na Matanitu Cokovata</p> 	<p>Nakinaki me rawati ka tomani</p> <ul style="list-style-type: none"> Me vakadeitaki na noda okati vaka tautauvata ena vuli vinaka ka vaka vurea na tadola ni vei katuba eso ni kila-ka ena noda gauna ni bula. Vaka deitaki ni tiko bulabula kei na vei qaravi e taucoko e na i tabatamata kece ena veigauna kece

Na kena Cakacakataki, Wanonovi, ka Raici-Lesu

Na cakacakataki ni i dusidusi oqo ena tokona mai na dua na i tuvatuva ni matanitu e vaka qaqacotaka na vaka yagataki ni noda vosa. Ena vaka voui ena vei yabaki me vei sotari kei na kena gagadre vakailavo. Ena tadolava na kena rawa ni na ilovi na cava soti esa rawati tiko, kei na kena e gadrevi me vaka vinakataki. Ena duidui na gauna lavaki me ra rawati kina ka na vakatau tiko ena kedra veiganiti. Ena vaka tara talega me ra vaka tovolei na vei vaka nananu vovou ka keda taratara cake. Ena wanonovi matua na vei tubu eso ka vaka rautaki ena i tuvatuva esa era toka qo e ra:

Tobuvure ni Vosa	
Vaka dodonutaki ena vei yabaki na i Tuvatuva ni Cakacaka ni Matanitu ena dui Vosa ni Pasifika	
2023	Vaka-Cavara ka Vaka-Yacora na i Tuvatuva kei na i Vaka-Rau ni Cakacaka Tauyavutaka na vakarau ni yavu
2024	Railesuva ka vakuria e dua na cakacaka vou mai na i Lavo
2025	Railesuva ka vakuria e dua na cakacaka vou mai na i Lavo
2026	Railesuva ka vakuria e dua na cakacaka vou mai na i Lavo
2027	Raici ena kena vei mama Raica na toso ni vei dutaitaki kina yavu (tukutuku ka soqoni vei ira na leweni vanua, tukutuku nei Leo Moana)
2028	Railesuva ka vakuria e dua na cakacaka vou mai na i Lavo
2029	Railesuva ka vakuria e dua na cakacaka vou mai na i Lavo
2030	Raici ena kena vei mama Raica na toso ni vei dutaitaki ki na yavu (tukutuku ka soqoni vei ira na lewe-ni-vanua, itukutuku nei Leo Moana)
2031	Tekivu na tuvatuvalaki me baleta na Vakarau ka tarava
2032-2033	Railesuva na i Vakarau me kilai kina na vei sotari e tarava

Semati 1: Tuvatuva nei UNESCO

Na UNESCO e vaka yagataka e ciwa na i dusidusi me kila kina na i vakarau ni ve i vanua eso, kei na kena bibi me ra maroroi vaka-i-vola. Ka na sega ni rawa ni keda na vaka yagataka tikoga e dua ga na i vakarau me keda kila kina na bula dina tiko ni dua na vosa ni vanua. Era wase ena i wasewase lelevu e tolu oqo na ciwa na i dusidusi: na bulabula ni vosa, na i vakarau ni kena vaka yagataki kei na kena lawatu, kei na noda vaka kusakusa me ra vaka-i-volataki. Sa i iratou oqo:

Tolu na i Wasewase	Cava soti me keda vaka raica
Bulabula ni Vosa	Na vaka yagataki ni vosa ena vei taba-tamata (na taba-tamata cava soti e vaka yagataka na vosa)
	Kedra i wiliwili taucoko sara na vaka yagataka
	Vaka tautauvataki ni kedra i wiliwili mai na wili ni lewenivanua kece
	E vei soti na vanua e vosataki tiko kina (e vei e vaka yagataki kina na vosa kei na kena wasoma)
	Moimoi ki na vatavata vou kei na vola-tukutuku (era vaka yagataki beka ena vei tavata vovou ni mona-livaliva)
Kena vaka-yagataki kei na kena Lawatu	Veika vaka-vuli ni vulica na vosa kei na wili vola ka vaka kina na volavola (na tiko ni rua na vosa kei na kena vaka tavulici ni tu na veika e vakarautaki, veika kei na i vola e volai tu, vola-e-vaka macalataka na balebale ni vosa, tuvanaki ni kena volai na gacagaca ni vosa, vosa vovou e buli se tauyavutaki ena gauna e qadrevi kina)
	Na veika ni Matanitu kei na soqosoqo vaka-vuli e baleta na vosa kei na navunavuci e tu; oka kina na lawatu e vauca na kena vaka yagataki. (E tu beka eso na veika tuvanaki vaka matata se na i moimoi e kilai tu me baleta na vosa - e rawa ni vukei ena ruku ni vosa e vaka yagataki wasoma se kune kina na kena tarovi)
Noda vaka kusakusa me ra Vaka-i-volataki	Nai tuvaki ni nodra rai o ira e nodra na vosa (era mosita dina tiko na nodra vosa ka era gadreva dina tiko me vaka torocaketaki se, e sega dina tiko na kauwai ka era sega ni leqataka ke na mani qeavu ni ra sa na vosa ga e vosa e vaka yagataki wasoma)
	Na levu kei na tuvaki ni veika vaka-i-vola (ilovi na tagede e tu beka vakamatau na gacagaca ni vosa kei na vola-e-vaka macalataka na balebale ni vosa, volai vaka levu na we ni vola, tala-drodoro na veika vovou me baleta na kumuni ni vosa kei na vuabale ni katokatonu uasivi kei na i yaloyalo e katoni vinaka tu.

Na vei vakasama bibi ena biu vaka-i-vakarau mai na 1 kina 5. Na i ka 5 ni vakarau e rawa ni raici ni tuvaki tu vaka vinaka ka sega nai vaka takilakila ni sa takali. E sa na sega ni kunei rawa me laurai na kedrau soqoni vakavika, sa na rawa ni biu vata kina na kedra vei wasewase se vidavida lalai.

Na kena wiliki vaka matailalai na vei tutu mai na ciwa na veika bibi, raica: Vosa e Bula Vinaka tu kei na Rawa-ni-Qeavu Language Vitality and Endagerment (unesco.org).

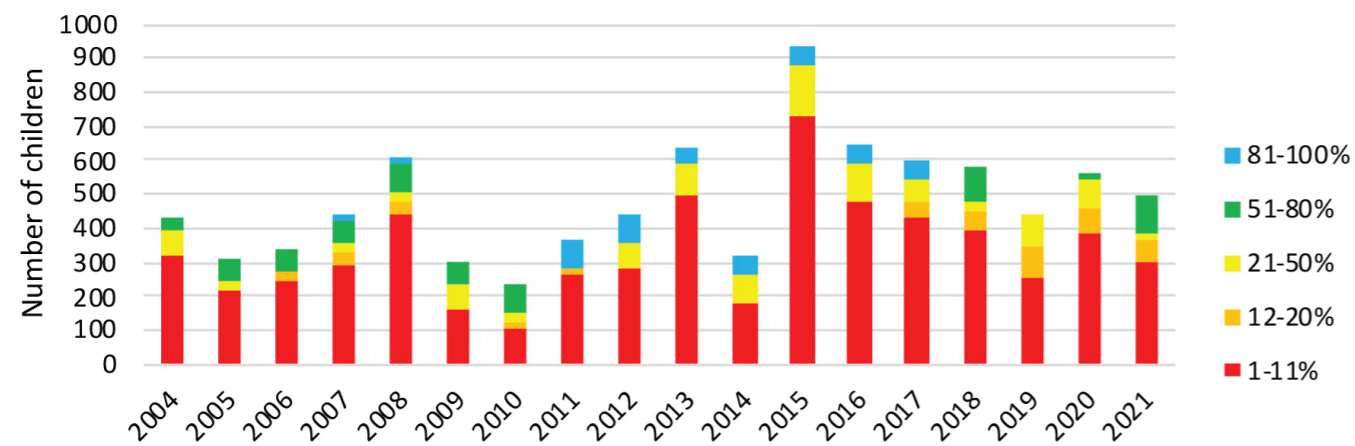
Semati 2: Nodra vaka curumi o ira era vulica e rua na vosa, na kena vaka curumi kei na kena tokoni tale yani eso na vosa vaka Pasifika e gadrevi me vulici vaka vuli

Na Muri-Vuli

Na teveli vaka raitaki vaka vika oqo e kunei kina na levu ni gone era gadreva me ra vulica e dua se rua na vosa vaka Pasifika kei na kena vaka curumi ena vei qaravi ni vuli taumada. Na vaka takilakila e raici toka oqori e vaka raitaka na duidui ni vaka tagedegede ni vosa e vaka yagataki ena vei qaravi ni vuli taumada. Dua na kena vakaraitaki oqo: 81-100% e kunei ni levu duadua na rua na vosa se vaka curumi na i vaka tagedegede, kena i balebale na vosa vaka Pasifika e vaka yagataki sara tuga ena gauna ni vei vakavulici ka 81-100% ena dua na gauna. Na vei talanoataki ni vei qaravi e vaka yacori mai na 1 kina 11 na pasede e laurai ni ra vaka yagataka ena vosa vaka Pesitania, e levu na gauna mai vei so ga era vaka yagataka na vosa vaka Pasifika.

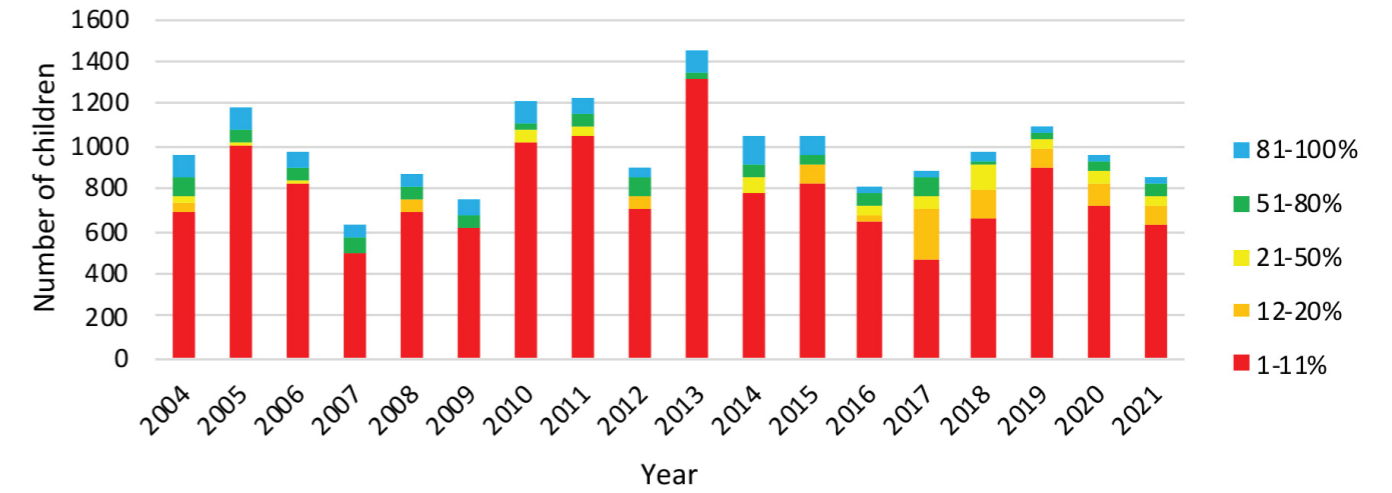
Me kilai: Ena vei qaravi ni vuli taumada, ena dau vosataki kina e levu na vosa vaka Pasifika, o ira na gone e levu talega na kedra i wiliwili ena teveli vaka rautaki. Na i wiliwili vaka vika oqo. Na i tukutuku vaka sokumuni ena tabana ni vei qaravi ni Tabacakacaka ni vuli na i wiliwili ni ECE ena 1 na yabaki. Na tabani cakacaka ni veiqaravi oqo e vakararavi vakalevu ena so nai tukutuku vaka fika maroroi tu kei na kena lailai na i wiliwili ni gone era tiko ena so na wasewase ni vei vosa ka na rawa ni vakavuna na tawase ena rawa ni basika na vei tawasei na i tukutuku vaka fika oqo kau ga mai vaka totolo mai na dua na macawa ni Jiune ena vei yabaki.

Gagana Tokelau

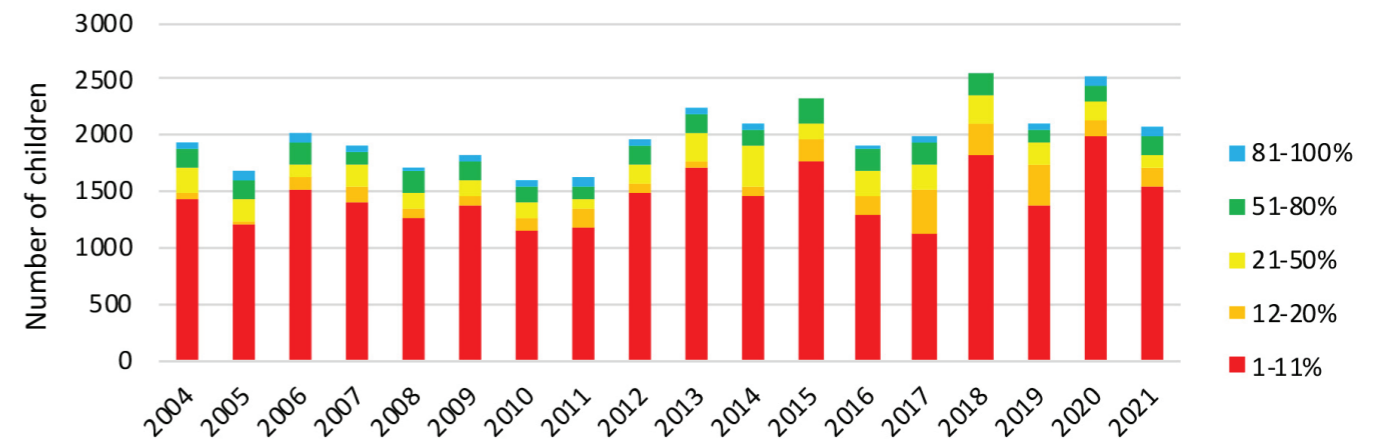
Oqo e vaka raitaka na wiliwili ni gone era vaka yagataka tiko na Gagana Tokelau ena nodra vei qaravi. Ena 2015 a kunei kina ni levu duadua na wiliwili ni gone era vei qaravi kina, ia ena levu ni vei qaravi era vaka yagataka ga kina na vosa Gagana Tokelau mai na 1-11na pasede na dua na gauna.

Vagahau Niue

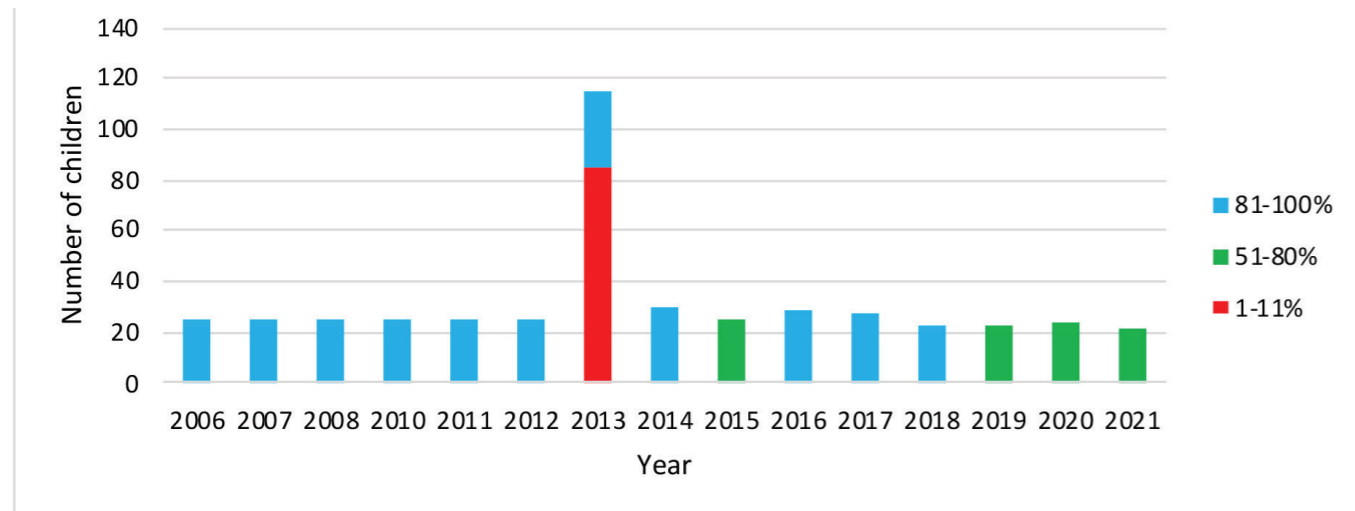
Na levu ni wiliwili ni gone era tiko ena vei qaravi era vaka yagataka na Vagahau Niue e kunei ni vei tubuyaki mai na 2004. Ena vei qaravi oqo e dina ni ra lewe levu era vaka yagataka na Vagahau Niue mai na 1-11 na pasede ena dua na gauna. E dina ga ni tekivu lako sobu na i rairai ni kena toso ni 2013, na levu ni wiliwili ni gone vaka vika ena vei qaravi vaka yagataki kina na Vagahau Niue edua na pasede levu ka laurai ni tubu cake tiko.

Te reo Māori Kūki 'Āirani

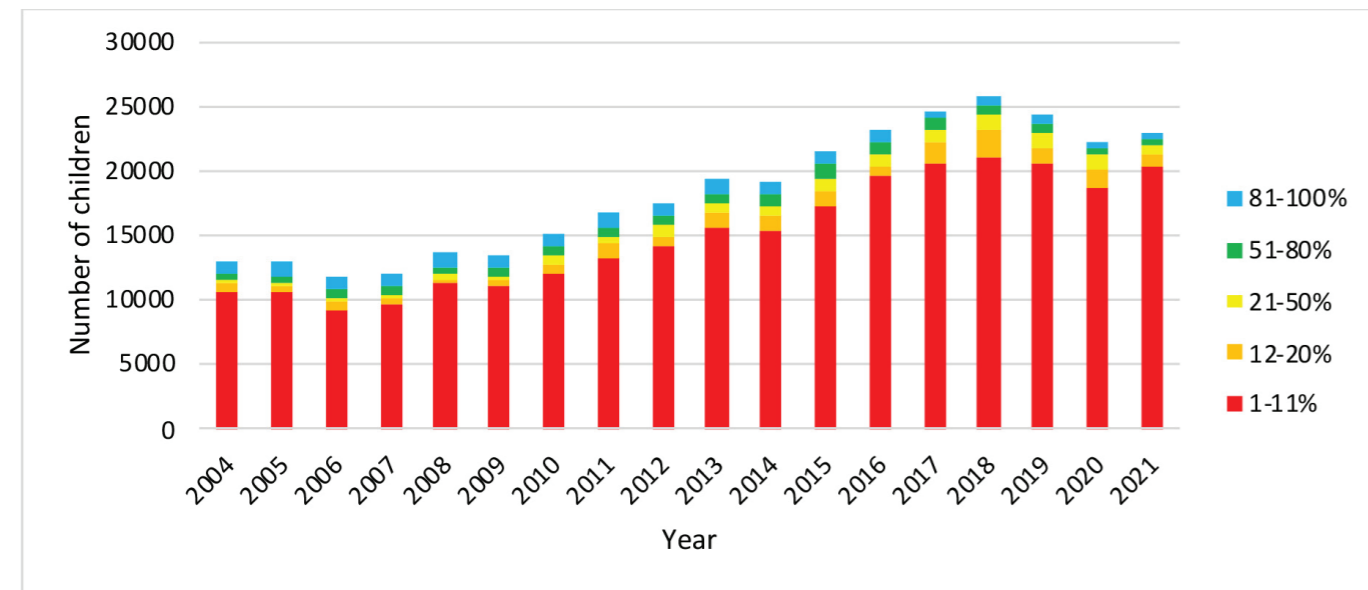
Na levu ni wiliwili ni gone era vuli tiko ena vanua ni vei qaravi ka vaka yagataki tiko kina na Te Reo Kūki Airani e lewe levu na kedra wiliwili ka tiko mai na 1500 kina 2000 na gone, ena so na yabaki e yacova na 2500 na gone, dina ga ni kunei na tubu cake vaka lailai ni levu ni wiliwili ni gone ena vanua ni vei qaravi oqo ena so na gauna, e sega ga ni dua na i tukutuku matata maroroi vaka na levu ni kena vaka yagataki ni vosa ena gauna ni nodra vei qaravi.

Pukapuka

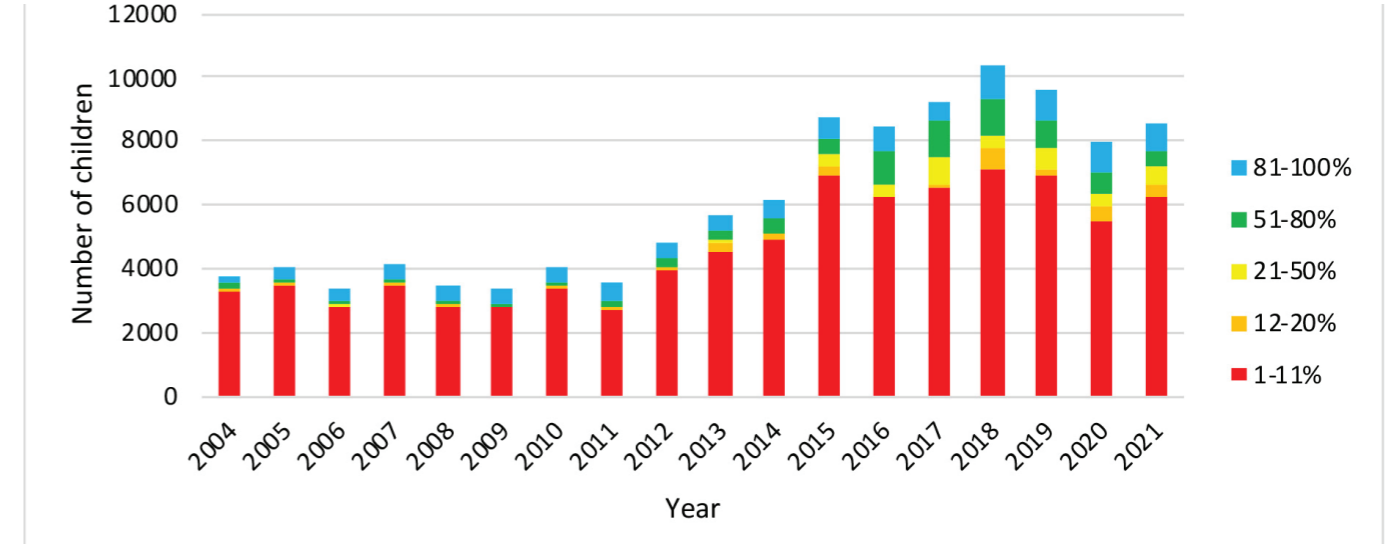
Ni laurai na teveli yaloyalo vaka rautaki me vaka raitaka na vei wekani vaka mata-ni-vika oqo. Ni kunei e dua na vanua ni vei qaravi vaka vuli ni Pukapuka era qaravi kina rauta e 25 na gone. Era vaka yagataka na vosa sivia ni 50% ni dua na gauna. Ka kunei ni dua na tubu vaka sauri na levu ni gone rauta ni 125 era vaka yagataka na i tuvatuva oqo. Levu tale na vaka didike e gadrevi me vaka yacori me rawa ni kunei kina na cava na vuni kena tubu vaka sauri nai wiliwili ni gone ena 2013.

Gagana Samoa

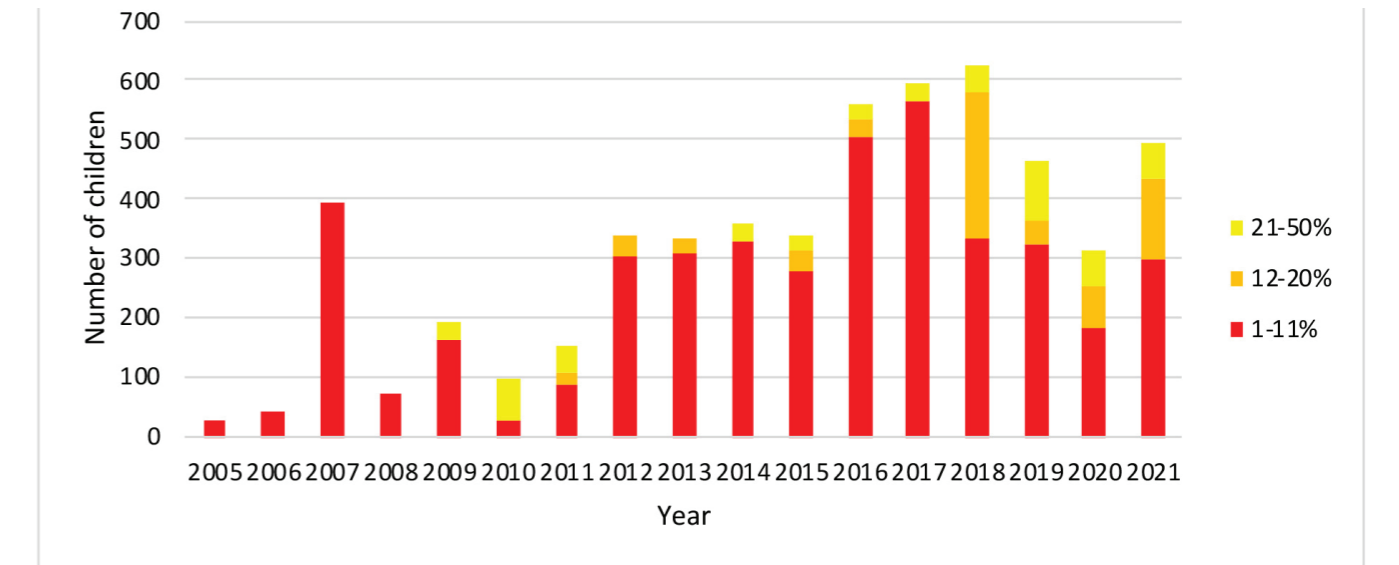
Ni laurai na yaloyalo ni vei wekani vaka vika ena teveli oqo, na i wiliwili ni gone era gadreva na vei qaravi taumada ni kena vulici na Gagana Samoa. E laurai kina na tubu yacova na 2018. Ena kena kunei ni lutu sobu vaka lailai yacova na 2020. E dina ga ni levu na tubu, mai kunei na vei qaravi vaka yagataki na vosa oqo mai na 1 kina 11 na pasede ni dua na gauna. Na levu ni gone era qaravi ena vanua ni vei qaravi Gagana Samoa e vaka yagataki kina na vosa na Gagana Samoa. E levu cake mai na 1 kina 11 na pasede ni dua na gauna [me vaka na Aoga a matai]. E tu vaka dua ena dua na i tutu ka taura toka dua na gauna, ka kunei ni so na tubu lalai ena so na vaka tagedegede kei na so na lutu sobu lalai ena vata gedegede tale eso

Lea Faka-Tonga

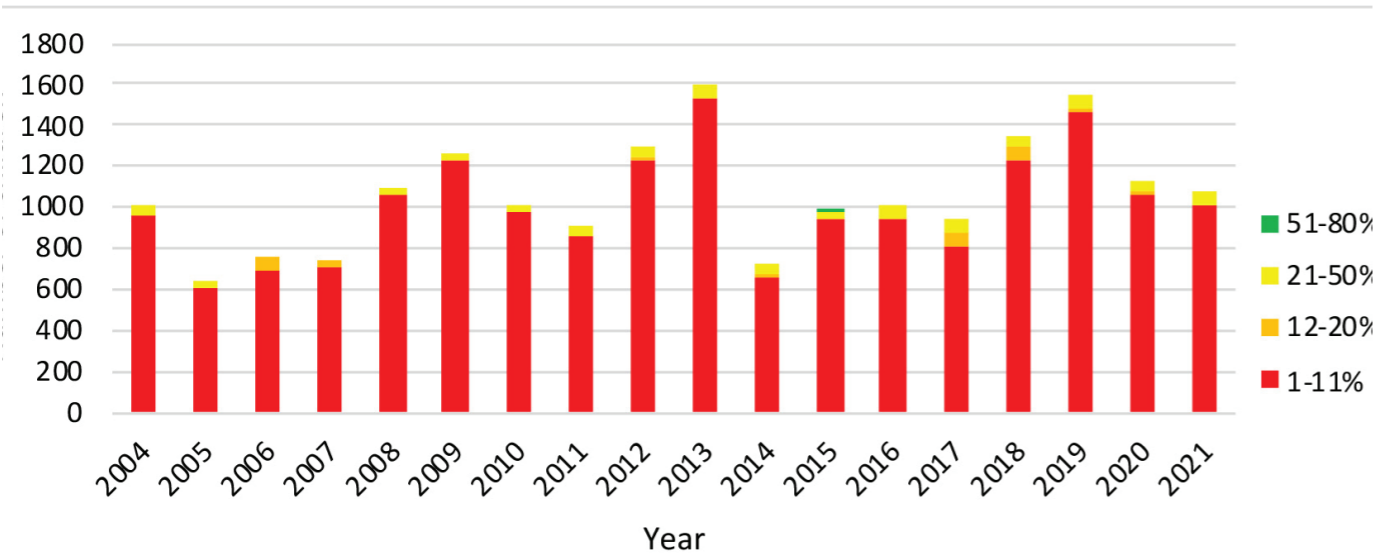
Ni laurai na teveli yaloyalo vaka rautaki me vaka raitaka na vei wekani mata-ni-vika oqo. Laurai kina ni tubu na i wiliwili ni gone era gadreva na vei qaravi ni kena vaka yagataki na Lea Faka Tonga. Na levu ni gone ena loma ni vei qaravi oqo e rauta ni 1 kina 11 na pasede ena dua na gauna. la mai na 2015 dua na i wiliwili kei na kumukumuni levu ni gone ena vei qaravi ni kena vaka yagataki na Lea Faka Tonga. Sivia ni 50% ni dua na gauna.

Te Gana Tuvalu

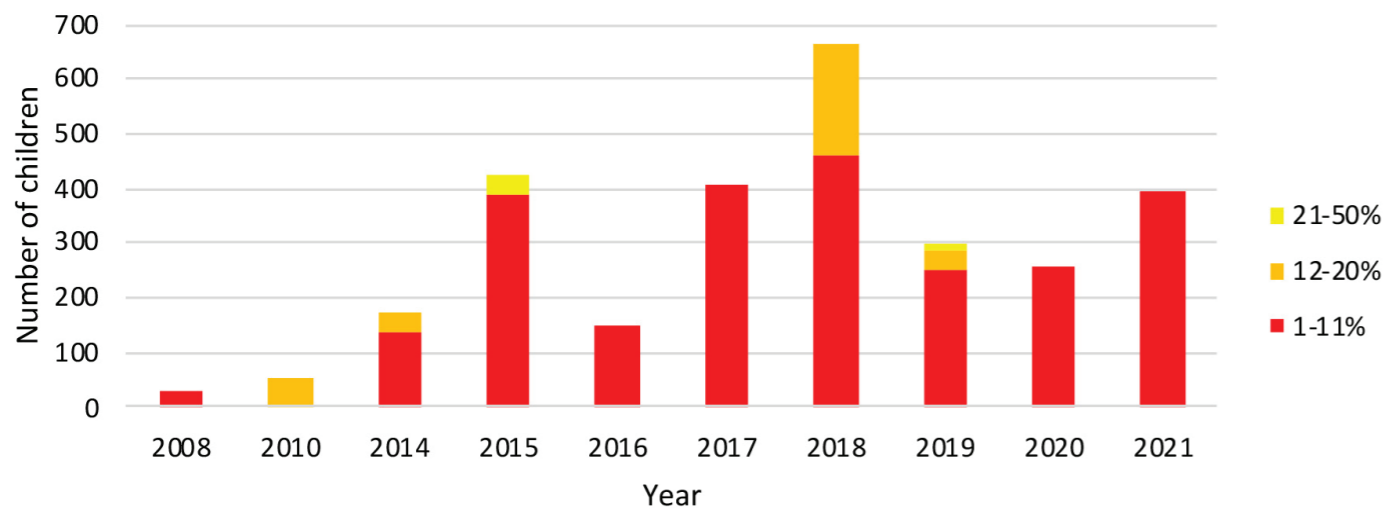
Ni laurai na teveli yaloyalo vaka rautaki me vaka raitaka na vei wekani vaka mata-ni-vika oqo, kena i tosotoso ena levu ni gone era vinakata na Te Gana Tuvalu erua na vosa e vaka curumi mai na tekivu ni kena vulici. Qai mai kunei ni kena lutu sobu na i wiliwili ni gone e kunei ena vei qaravi na Gana Tuvalu ka sivia e 12 na pasede ni dua na gauna.

Vosa vaka-Viti

Na teveli oqo e vaka raitaka na wiliwili ni gone lalai era rawa ni yacova yani na vanua ni muri-vuli ni vosa vaka-Viti e vei veisau ena loma ni gauna ka vaka tabakidua ena kena vaka yagataki na vosa 1 – 11% ni gauna.

Te taetae ni Kiribati

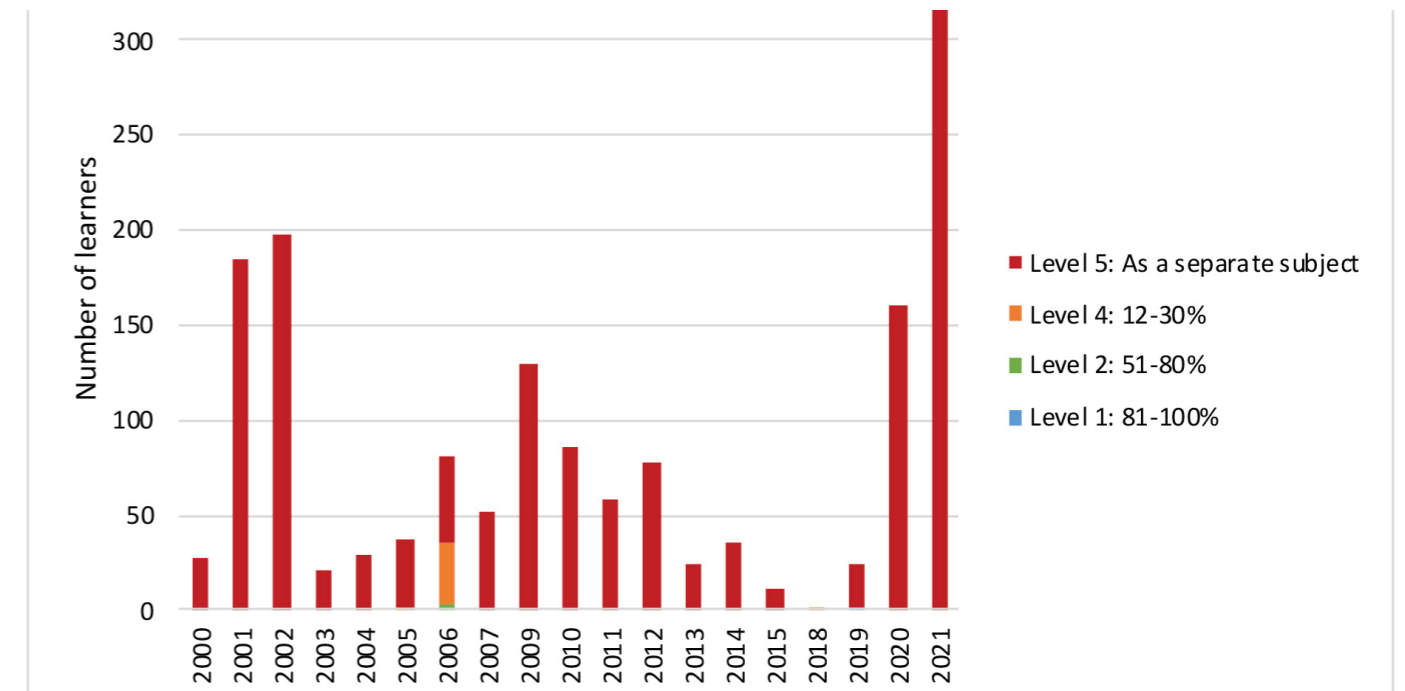

Era levu sara na gonelalai era vulica na te taetae ni Kiribati ena 2021 mai na kena ena 2008, ia na naba ni gonelalai esa vei veisau mai ni gauna. E levu vei ira na gonelalai era tiko ena vei qaravi oya e vaka yagataka te taetae ni Kiribati 1 – 11% ni gauna.

Na Vulika

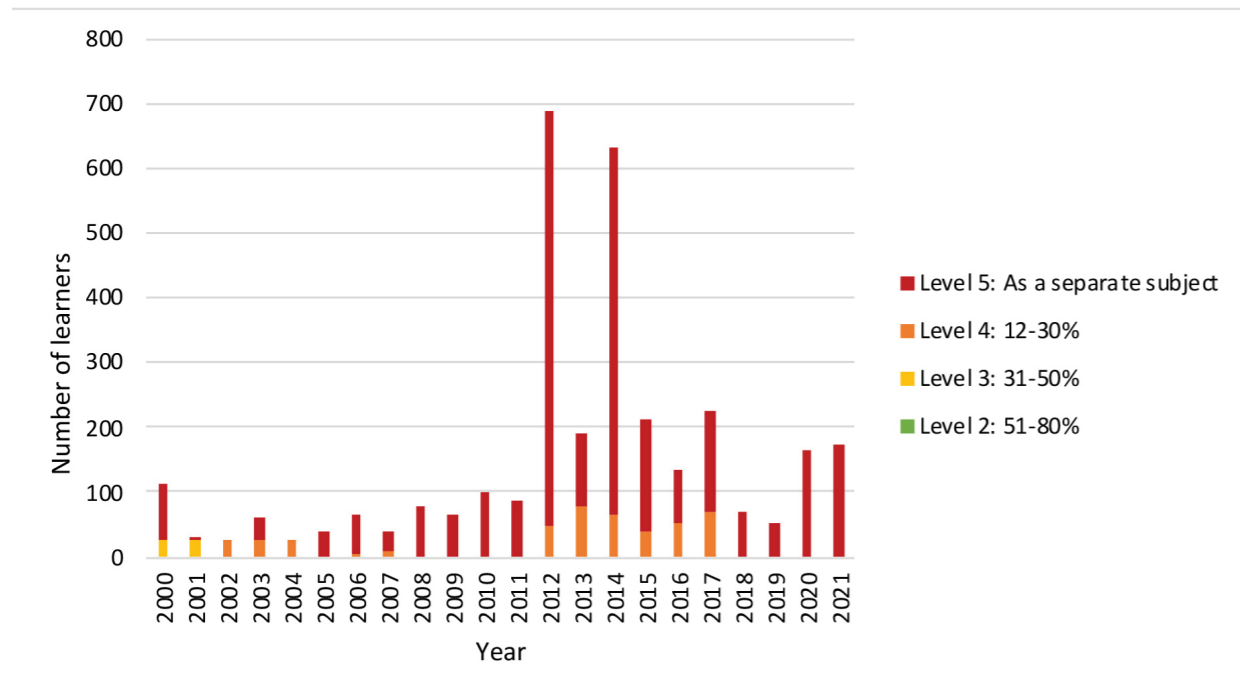
Na droini vaka rautaki oqo e tukuna tiko e dua na i tukutuku me baleta na vaka yagataki ni vosa ni vei vanua duidui kei na kena sa waki vata kei na i tuvatuva ni vuli eke. Ka dusia na i vaka tagedegede ni kilaka vaka vosa ni vei vanua ena vei kalasi yadudua. Me keda kaya mada, ena kalasi 1, e 81 ki na 100 na pasede. E tagede cecere duadua ni vaka yagataki ni vosa ni noda dui vanua. Ka vaka raitaka ni ra tuberi vaka levu na gone ena kalasi 1 mai na vei vosa saraga ni noda dui vanua. Qqo o ira era vuli-ka tiko ena nodra vosa saraga ni vanua; sega ni ra vulica tiko me ra kila, era vaka tavulici tiko kina. Ka sega ni vaka yagataki tiko na vosa vaka Peritania me ra vakatavulici kina. Ena dua tale na muana, ni ra sa kalasi lima, sa qai tadola vei ira na katuba ni nodra vulica saraga na nodra vosa dina ni vanua. Sa sega kina na buturara vei waki ni nodra vuli-ka ena vei siga ena kena vaka yagataki na vosa ruarua. Na nodra vosa ni vanua kei na vosa vaka Peritania.

Gagana Tokelau

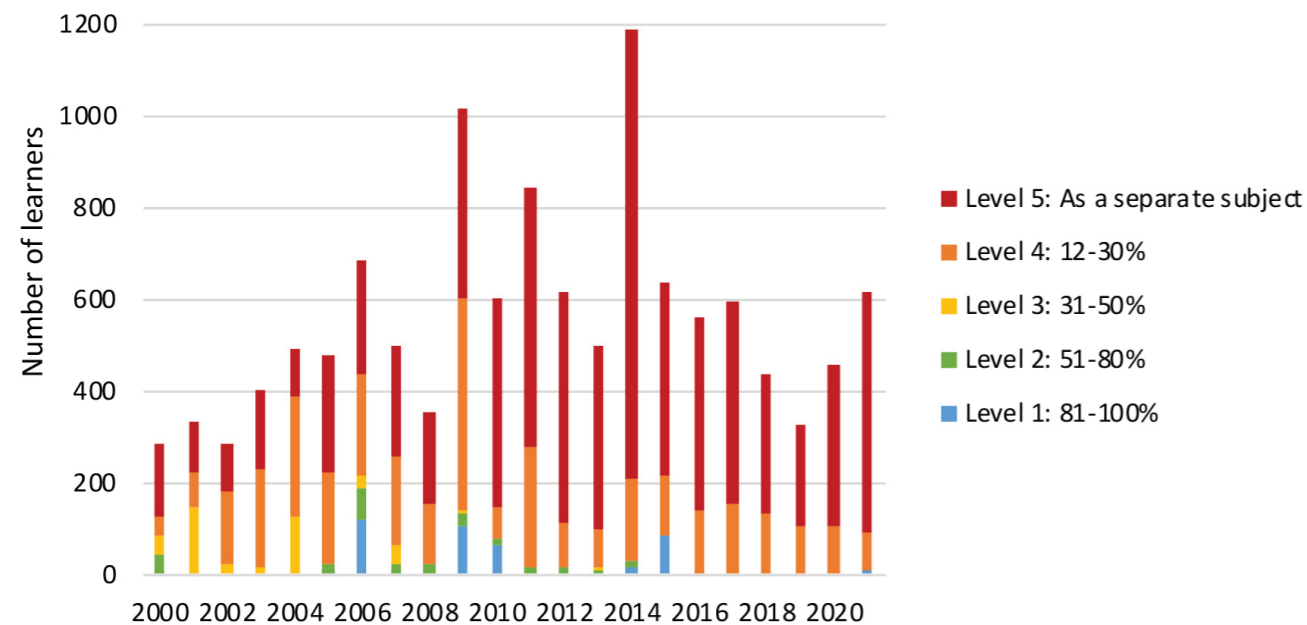
Na droini vaka rautaki oqo e dusimaka ni Vosa Vaka-Tokelau e vaka tavulici sara tikoga me dua na lesoni ni vuli vaka taki koya; ka sega ni vaka yagataki tu me vei waki tale tiko kei na vosa vaka Peritania ena loma ni valenivuli. Ia, ena yabaki 2006, sa qai tadola e dua na katuba ni kena sa rawa ni vaka yagataki na Vosa Vaka-Tokelau gagana me vei waki kei na vosa vaka Peritania ena gauna ni vuli. Oqo ena kalasi 4 ka vaka yagataki toka ga kina enai tagede ni 12 ki na 30 na pasede ena vei gauna kece sara.

Vagahau Niue

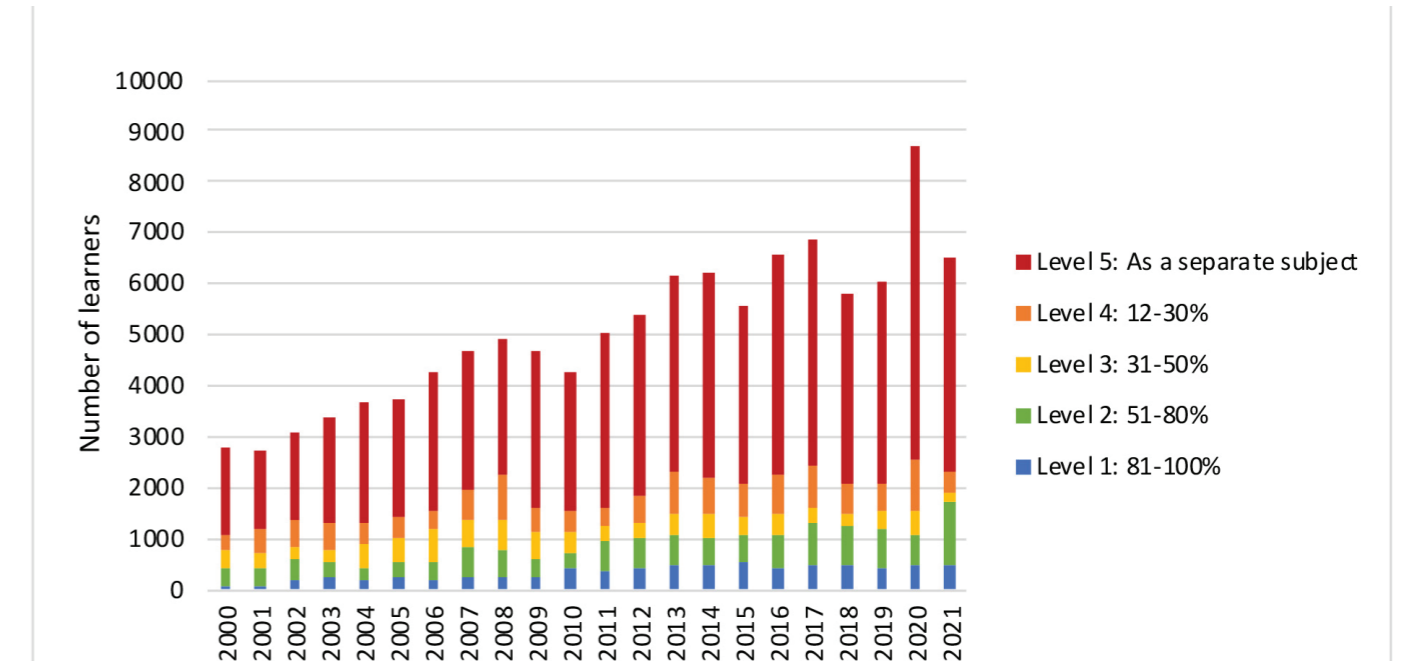
Na teveli ni vei wekani vaka vika oqo vaka raitaka na vosa na Vagahau Niue e vaka vulici vaka levu saraga vaka taki koya ena vaka tekivu ni 2000 me lako curuma yani ka yacova na 2012 keina 2017 e lewe levu era digitaka me ra vulica e rua na vosa.

Te reo Māori Kūki 'Āirani

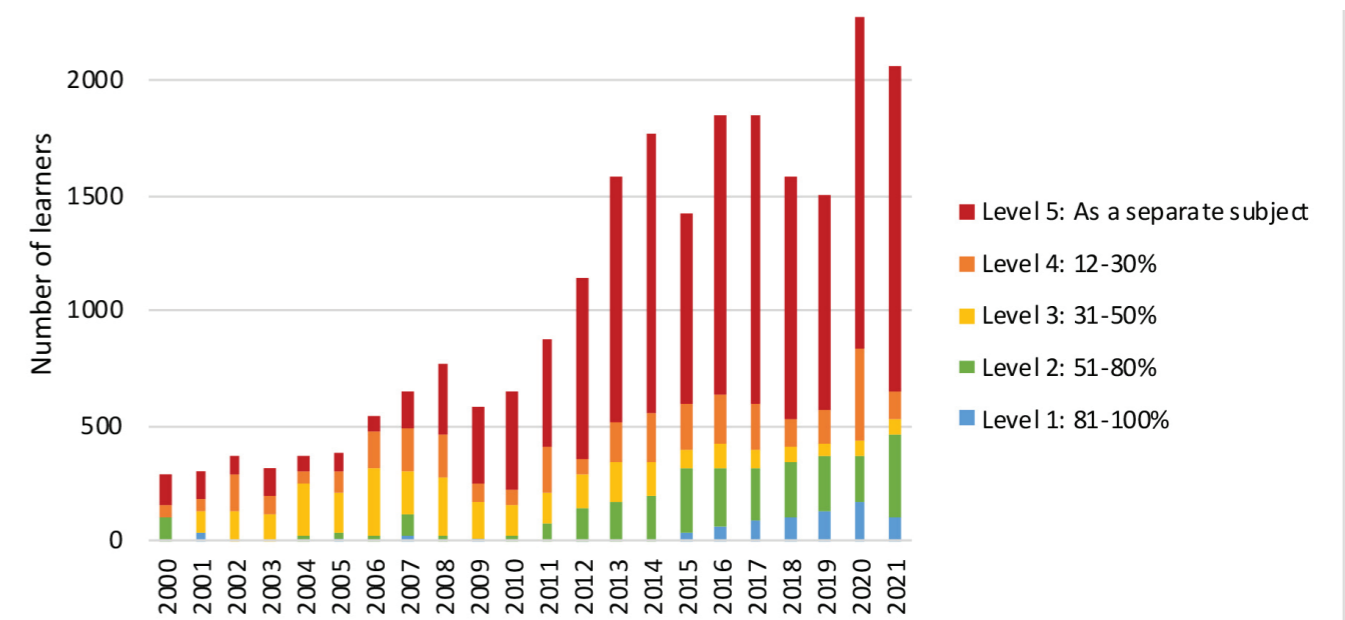
Na teveli ni vei wekani vaka vika, ni sa tiko eso na tuvatuva baleta na Te Reo Maori Kuki Airani ka taura ruarua na kena vaka vulici tau dua vaka taki koya kei na kena nanumi na kena vaka vulici e rua na vosa kei na kena nanumi me vaka curumi se na kena vaka vulici e rua na vosa. Lewe levu sara era digitaka na kena vulici e rua na vosa kei na kena vaka curumi e tiko sara ena dua nai vaka tagedegede lailai [12-30% ka vaka vulici ena Te Reo Maori Kuki Airani] Dina ga ni sa tu oti eso nai tuvatuva me vaka tekivu mai ena 2000 ena dua nai wiliwili levu sara ena kena vaka curumi se na kena vulici e rua na vosa.

Gagana Samoa

Na teveli vaka-vika e vaka rautaki oqo e duqimaka ni Gagana Samoa e vaka vulici tau dua ga vakataki koya kei na kena vaka curumi se na kena vaka vulici e rua na vosa e kunei ni tubu cake ka taura e dua na gauna. E na yabaki 2021 e kunei dua na i wiliwili levu ni gone era vaka yagataka na i matai ni vaka tagedegede kei na kena i karua ni tuvatuva [vaka yagataki kina na Gagana Samoa sivia e 50% e dua na gauna ena vosa e vaka vulici] volekata ni yacova e 1,700.

Lea Faka-Tonga

Na teveli vaka-vika oqo e vaka raitaka e dua na i wase levu ni tubu cake ena veika e vaka raitaki oti ena Lea Faka Tonga ena kena vaka vulici me lesoni tau dua kei na kena vaka vulici e rua na vosa, dina ga ni lutu sobu na levu ni wiliwili ni gone era vulica mai na i tuvatuva ni yabaki 2020-2021..

NB: Na mata-ni-vika oqo e vaka sokumuni mai ena yabaki 2021.

Na Vosa	Levu ni gone kei na vaka tagedegede ni levu ni vosa e vulici
Te leo Wale / Pukapuka	7 na gone enai ka lima ni vaka tagedegede [Kena vulici na vosa] ena 2021
Te Gana Tuvalu	Sega ni kumuni rawa e dua na i tuvatuva ena 2021.
Fäeag Rotuam ta	Sega ni kumuni rawa e dua na i tuvatuva ena 2021.
Vosa vaka-Viti	20 na gone ena i ka lima ni vaka tagedegede [era vulica na vosa] ena 2021
Te Taetae ni Kiribati	15 na gone ena i karua ni vaka tagedegede [era vulica e rua na vosa] ena 2021.

Semati 3: Na vei wasewase ni kena vaka bulabula taki na Vosa

Na i tuvatuva ni ka baleta na vei vosa ena vaka sucumi ki na lawa ni vei vosa kei na kena vei talanoataki vaka vinaka na veika e gadrevi me rawa ni vaka vinakataka na i tovo ni vei vosa. Na sasaga oqo ena vaka vinakataka na kena tarai cake (na kena vaka yagataki kei na kena vaka dikevi na vei gacagaca) se na cakacaka (vaka yagataki ena i tuvaki ni vei vosa).

Na lawa ni vosa era na vaka curumi kece kina na vei qaravi taucoko ena kena tuvanaki e dua na vosa ena yaco ruarua na kena rabailevu (me vaka na matanitu) kei na rai lalai (na vei tagedegede ni vei matavuvale).

E lima na vei wekani bibi me keda na raica me vaka na lawa ni vosa kei na vei tuvatuva sa vaka yacori tiko mai na vei vosa ni Pasifika e Aotearoa, Niu Siladi- tutu, kila-ka, kena-rawati, vaka yagataki, vaka vakarau vinaka kei na i lalawa. Oqo esa vaka deitaki mai vei ira na kena-dau-ni-vosa kei na kena tuvanaki na vosa ni ka bibi sara ki na bula ni dua na vosa.

Tutu e dusimaka na i tuvaki ni vosa e na lewe vuqa. E Aotearoa, na tutu ni dua na vosa ni Pasifika e laki vakavuna sara na kena ilovi kei na kena vaka yagataki. Na veika tuvanaki me laveta cake na i tutu kei na kena yaga ni vei vosa ni Pasifika aya na kena tauyavutaki kei na vaka torocaketaki ni dua na i tuvaki yaga sara me bula kina na vosa.
Kila-ka kei na kena-rawati e dusimaka na tagede ni rawa-ka e cake ni vosa, vaka rorogo, wili-vola kei na volavola. Na ka e caka me vukeyi kina eso na veika vei ira na tamata era vuli kei na vulica ena vosa ni Pasifika e gadrevi me vukeya na vueti ni vosa ni Pasifika e Aotearoa.
Vaka yagataki e dusimaka na kena vaka yagataki na vosa me vakau na tukutuku. Na rawa ni vaka yagataki ni vosa ni Pasifika ena levu na gauna e na levu na vei yalava e gadrevi me vakabulabulataki ka maroroi na vosa.
Bibi ni vaka-kilai ka tiki ni kena siqemi kei na i tuvaki ni vakasama me baleta na yaga ni vosa kei na ka erawa ni yaco ena digidigi ni vosa me vueti kina na vosa. Na ka e caka ka tiki ni vei ka me vaka na vakaraitaki yani vei ira na tamata me ra vaka kila na i tuvaki ni dui vosa ni Pasifika e Aotearoa, ciqoma na gadrevi ni vaka bulabulataki kei na kena maroroi na vosa ni Pasifika, kei na dui tavi ni matanitu, komuniti, kei na dui tamata me ra tokona na dui vosa ni Pasifika me rawa ni bula.
Na i Lalawa e dusia tu na kena vulici na vei gacagaca ni vosa, na kena tuvanaki, kei na i tavi. Na vaka torocaketaki ni Lalawa e vu mai ena veika-yaga me baleta na kena buli ka maroroi na veika e volai, saravi, tukuni. Na ka e caka-rawa e tokona na caka ni tiki ni vosa, vola ni mata-vosa kei na kena i balebale, vaka macalataki ni moimoi ni vosa, kena-i-vakarau ni toqai kei na vukeyi ni cavucavuti me tokona na vaka yagataki ni dui vosa ni Pasifika e Aotearoa.

Semati 4: Na wasewasei ni Vosa vaka Pasifika

Na i tuvatuva matau oqo ena kovuta na ciwa na dui vosa vaka Pasifika ka dau tokoni vakalevu e liu mai na Tabacakacaka ni lewe ni vanua vaka Pasifika: Te gagana Tokelau, Vagahau Niue, Te Reo Maori Kuki Airani, Gagana Samoa, Lea Faka Tonga, Te Gana Tuvalu, vosa vaka-Viti, Faeag Rotuman Ta and Te Taetae ni Kiribati.

Ko ira na dui vosa vaka Pasifika oqo era dui babasogasoga, kei na duidui gagadre, kaukauwa kei na bolebole. Na i tuvatuva maqosa qo e vaka rautaki ena rai rabailevu kei na vica na ka bibi e dodonu me rawati, ia na i vidavida e vica oqo ena tokona e dua na kena cakacaka e rawarawa me vei ganiti ka tokona na nodra duidui vosa kei na i tuvatuva vaka rautaki me ra qaravi kina na dui lewe ni Pasifika kei na nodra vosa.

E vica na ka e vinakati ka a vaka yagataki na kena vaka dikevi na vosa ena ciwa na dui vosa vaka Pasifika sa toka qo era:

- Na i tuvaki ni lawa tu ni dua na vanua kei na kena dodonu vakalawa na vei wekani e tiko kei na so tale na lawa tu e tiko e Aotearoa Niu Siladi.
- Na kena bibi e dua na vosa ni tauri taucoko vaka pasede ko ira na vosataka, na levu ni tabagone era vosataka na totolo ni kena lutu sobu na vaka tagedegede ni vosa.
- Na i Tutu ni Bula: Na levu ni wiliwili ni tamata e Aotearoa Niu Siladi e so na kena i wase era vaka i tikotiko e Niu Siladi dua na kena i wase era sucu e Niu Siladi dua na kena i wase era vei mata tamata (na rua nai wasewase rau tiko era vaka vuna na vei-veisau ni vosa).

Ena wasewase oqo keitou na solia na wiliwili vaka vika se na sikoa ka vaka tau mai na vaka didike. E dua na kena i vaka raitaki oqo, ko ira e lailai duadua na kedrai wiliwili ena dua na vosa ka lailai nodra yabaki ni bula mai na yabaki 15, ena lailai na kena maka se sikoa. Na kena kaukauwa na roka ena teveli vaka rautaki e tiko oqo e ra, e vaka raitaka na maka se sikoa lelevu.

Na vosa e tautauvata na kena i wiliwili era a biu vata me tolu na i vaka tagedegede: '% Nodra Vosa e NZ', '% Yabaki 15 sobu, e na nodra vosa', Toro sobu na vosa. E na levu na kisi a kune ni oqo e rawarawa sara, ia na vosa vaka-Viti e

rawa ni toka ena i karua ni vaka tagedegede kei Gagana Samoa kei na faka Tonga se ena i ka tolu ni vaka tagedegede. Me vaka ni lailai sara na wili ni mata-tamata e Niu Siladi (oka eke e dua vei ira ka tikica na i wili e toro sobu mai na wiliwili ni mata-tamata era tiko e Aotearoa ena gauna e vaka tautauvatataki kei ira eso tale na i lawalawa) kei na lailai sobu ni pasede vei ira era rawa ni vaka yagataki na vosa, e sa vinaka me koto vei tikici kei te gana Tuvalu, te taetae ni Kiribati kei na Faeng Rotuman Ta.

	Te Gagana Tokelau	Vagahau Niue	Te Reo Māori Kuki Airani	Gagana Samoa	Lea Faka-Tonga	Te Gana Tuvalu	Faeag Rotuman	Vosa vaka-viti	e taetae ni Kiribati
Tuvaki ni Yavu ni vaka-vulewa	Vuravura	Vuravura	Vuravura	Vei dinadinati ni vei tokani	Vei maliwai voleka sega ni vaka deitasi	Tukutuku Makawa ni vei maliwai	Vei maliwai vou	Tukutuku Makawa ni veimaliwai	Vei maliwai vou
% O ira na vosa e Niu siladi	23%	12%	9%	50%	40%	48%	34%	24%	50%
% O ira na 15 ka lailai sobu era vosa	13%	7%	7%	20%	21%	25%	NA	9%	24%
Lutu ni vosa	-14%	-11%	-7%	-9%	-16%	-14%	+5%	-3%	-6%
Na yasana e tu kina na UNESCO	voleka ni yali	tekivu me yali	rawa ni yali	NA	NA	tekivu me yali	rawa ni yali	NA	NA
Poidi ni GIDS	8	8	8	6	6	6/7	6/7	6/7	6
Levu ni iwiliwili ni tamata	8,676	0,867	80,532	182,721	82,389	4,653	981	19,722	3,225
% wiliwili ni tamata e Niu Siladi	85%	95%	82%	48%	45%	31%	NA	2%	3%
% Veimatatamata	65%	71%	57%	41%	36%	28%	65%	45%	25%
% Itu'aiga 'ese'ese	79%	83%	83%	67%	64%	54%	49%	41%	41%
Poidi	42	44	40	23	27	18	18	21	13

References

- 1 Research to understand the features of quality Pacific bilingual education: Review of best practices. Stephen May, Ministry of Education (2020); Research on the social and economic value of multilingualism. Teachers of English to Speakers of Other Languages Aotearoa New Zealand (2012); May, S (2009). 'Pasifika Languages Strategy: Key Issues'. School of Education, University of Waikato; Defining positive mental wellbeing for New Zealand-born Cook Islands youth. Eliza Puna & Jemaima Tiatia-Seath (2017); 1; Tamasese K, Peteru C, Waldegrave C, Bush A. Ole Taea Afua, the New Morning: A Qualitative Investigation Into Samoan Perspectives on Mental Health and Culturally Appropriate Services. Australian & New Zealand Journal of Psychiatry. 2005;39(4):300-309. doi:10.1080/j.1440-1614.2005.01572.x ; Māori and Pacific Peoples Co-creating research on loneliness and social isolation challenging Western perspectives in New Zealand – First presentation of findings. The Family Centre (2018); Fetui, V., & Malaki-Williams, A. M. (1996). Introduction of the Samoan language programme in New Zealand. In F. Mugler, J. Lynch (Eds.) Pacific languages in education (pp. 228-243). Suva, Fiji and Vila, Vanuatu: Institute of Pacific Studies, University of the South Pacific : Dept. of Literature and Language, University of the South Pacific ; Pacific Language Unit, University of the South Pacific; Research on the social and economic value of multilingualism. Teachers of English to Speakers of Other Languages Aotearoa New Zealand (2012).
- 2 <http://researcharchive.vuw.ac.nz/xmlui/bitstream/handle/10063/1452/thesis.pdf?sequence=1> & thesis.pdf (waikato.ac.nz)
- 3 Statement-of-Partnership-NZ-Tuvalu-_2019-2023.pdf (mfat.govt.nz)
- 4 Kiribati | New Zealand Ministry of Foreign Affairs and Trade (mfat.govt.nz)
- 5 Tuvaluan: A Polynesian Language of the Central Pacific. Niko Besnier (1999).
- 6 National EFA 2015 review in Tuvalu - UNESCO Digital Library
- 7 Te Oranga o te Reo Māori 2006 – The health of the Māori language in 2006. Te Puni Kōkiri (2008).
- 8 Language planning and policy: Factors that impact on successful language planning and policy. Tony Trinick, Stephen May & Ruth Lemon (2020).
- 9 Reversing language shift: theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages. Joshua Fishman (1991).

